

FONDACIJA
HEINRICH
BÖLL

KULTUR
Kontakt
AUSTRIA

GENDER PERSPEKTIVA U NASTAVI Mogućnosti i poticaji

FONDACIJA
HEINRICH
BÖLL

KULTUR
Kontakt
AUSTRIA

Copyright 2004

Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo
KulturKontakt Austria

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

37.014.53:305](082)

GENDER perspektiva u nastavi : mogućnosti i
poticaji ; [prijevod Elmedina Čorbić]. - Sarajevo
Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo :
Kulturkontakt Austrija, 2004. - 142 str. : ilustr. ;
25 cm

Lat. i Ćir. - Bibliografija uz sva poglavlja ;
bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-9887-2-0

COBISS.BH-ID 13719814

GENDER PERSPEKTIVA U NASTAVI

Mogućnosti i poticaji

Priredili

Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo
KulturKontakt Austria

Sarajevo, 2004.

Fondacija Heinrich Böll,
Regionalni ured Sarajevo

KulturKontakt Austria
On behalf of the Austrian Federal Ministry of
Education, Science and Culture (bm:bwk)

SADRŽAJ

- 5   **Sadržaj**
- 7   **Predgovor**
- 9   **O intencijama ove knjige**
- 13   **I. Prvi uvidi**
- 14   **Angelika Paseka:** Kako postajemo žene i muškarci - perspektiva
- 31   **II. Osvjećivanje**
- 32   **Angelika Paseka:** Rodni stereotipi i njihova (re)produkcija
- 46   **Đurđa Knežević:** Rodni stereotipi i njihov utjecaj u svakodnevnički na primjeru medija
- 52   **III Učiti svjesno gledati**
- 52   **Angelika Paseka:** Udžbenici kao instrumenti "tajnog nastavnog plana" škole
- 60   **Svenka Savić:** Jezik i rod: politički korektan govor s fokusom na seksizam u učbenicima osnovne i srednje škole
- 68   **Jana Baćević:** Rodni stereotipi i politika obrazovanja: primer srpsko-pravoslavnih verskih učbenika
- 81   **Angelika Paseka:** Udžbenici u Bosni i Hercegovini: kritička analiza
- 101   **IV. Iz prakse za praksu**
- 102   **Angelika Paseka:** Razmišljanja o nastavnom i odgojnном radu sa rodno-kritičkog gledišta
- 107   **Angelika Paseka:** Atelje metoda
- 126   **Angelika Paseka:** Projekti učesnika/učesnica: pokušaj objedinjavanja
- 138   **Angelika Paseka:** Glosar pojmova
- 141   **Biografije referentica**
- 142   **O Fondacija Heinrich Böll i KulturKontakt Austria**

PREDGOVOR

Publikacija "Gender perspektiva u nastavi - mogućnosti i poticaji" nastala je kao rezultat višegodišnjeg projekta za nastavno osoblje, direktorice i direktore osnovnih i srednjih škola, kao i za predstavnice i predstavnike pedagoških zavoda u Bosni i Hercegovini kojeg su organizirali i finansirali KulturKontakt Austria po nalogu Saveznog ministarstva obrazovanja, nauke i kulture (BMWK) i Regionalni ured Fondacije Heinrich Böll u Sarajevu.

Zašto i kako smo se odlučili za gender-senzitivnu perspektivu ili terminološki drugačije rečeno rodno-osviješteni pristup u nastavi?

Naime, u Bosni i Hercegovini su sve učestaliji razgovori o ravnopravnosti spolova. Često se podastiru analize o zastupljenosti žena na pozicijama od javnog utjecaja kao što su političke stranke, parlamenti i menadžerske pozicije, a u međuvremenu su osnovane i vladine institucije, tzv. Gender-centri na entiteskim razinama. 2003. godine, također, usvojen je Zakon o ravnopravnosti spolova na državnoj razini. Sve ove mjere imaju za cilj afirmaciju oba spola u javnom djelokrugu, kao i sprečavanje diskriminacije na rodnoj i spolnoj osnovi. Tako smo i mi odlučili da ovu značajnu temu prenesemo na samo izvorište odgoja i obrazovanja - u škole. U razdoblju od 2000. do 2003. godine održana su tri seminara u kojima su gospoda Angelika Paseka, referentica sa Pedagoške akademije u Beču/Austrija, zajedno sa stručnjakinjama iz ove oblasti iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske te Srbije i Crne Gore, ponudile kombinaciju teorijskog i praktično-analitičnog sadržaja, kojeg su polaznici i polaznice seminara kasnije mogli koristiti u nastavi.

U želji da znanja i metode gender-senzitivnog pristupa u nastavi učinimo dostupnijim pedagoškom osoblju izvan odabrane grupe polaznika i polaznica naših seminara, njihov sadržaj objavljujemo u ovoj publikaciji. Educirano nastavno osoblje kao multiplikatorice i multiplikatori imat će priliku da stečena znanja prezentiraju ostalim kolegama i kolegicama u školama diljem Bosne i Hercegovine. Pored toga, ova publikacija je, također, namijenjena autorima i autoricama školskih udžbenika, komisijama za školske udžbenike, kantonalnim i entitetskim ministarstvima za obrazovanje i svima onima koji utječu na donošenje obrazovno-odgojne politike.

Publikaciju ćemo učiniti lako dostupnom, no naš krajnji cilj je nešto ambiciozniji i dugoročniji: primjena rodno-osviještenih principa u nastavi koji će novoj generaciji postaviti temelje društvenog ponašanja u skladu sa sviješću evropskog gender-mainstreaminga, tj. politici jednakih mogućnosti za sve.

U tom smislu želimo da vam ovaj priručnik bude od koristi u težnji stvaranja novih, gender-senzitivnih generacija.

Dr. Azra Džajić
Fondacija Heinrich Böll,
Regionalni ured u Sarajevu

Mr. Jürgen Schick
k-education, Sarajevo
po nalogu BMWK i KulturKontakta Austria

O intencijama ove knjige

ANGELIKA PASEKA

Ova publikacija treba dokumentirati višegodišnji razvojni proces koji je započeo u proljeće 2000. U to vrijeme su KulturKontakt Austria i Fondacija Heinrich Böll na moju adresu uputili molbu za pripremu seminara namijenjenog nastavnom osoblju u školama Bosne i Hercegovine. Cilj je bio unaprijed utvrđen: razvoj tj. povećanje senzibilnosti prema muškom i ženskom rodu/spolu tj. demokratske svijesti prema spolovima/rodom.

Nakon toga se u septembru 2000. godine u Sarajevu po prvi put sastaje oko 25 ljudi. Većina do tada nije tematizirala kategoriju rod/spol. *Pripadali* su jednom spolu, bili *muškarci* ili *žene*, djelimično su nešto znali o diskriminaciji žena. Time započinje zanimljiv put na kojem su preispitivane stvari razumljive same po sebi, na kojem su stjecana nova znanja, uočavani i kritički reflektirani stereotipi i vlastito saučesništvo u istom. Mišljenja, prihvaćena u svakodnevnicima postaju krhka, pojavljuju se nepodudarnosti, nagovještavaju se perspektive. U okviru projekata u vlastitim školama mogla su se produbiti stečena iskustva, rezultati se kritički preispitati i saznanja prenijeti kolegama i kolegicama.

25 ljudi je, dakle, krenulo na put - na put u svoju unutrašnjost (Ko sam ja kao žena/muškarac? Šta me čini ženom/muškarcem?), na put na kojem su se vlastito radno mjesto i vlastito djelovanje na poslu počeli drugačije ocjenjivati, na put s nejasnim krajnjim ciljem: više "demokratije prema spolovima". Kako lijepa izjava! No, šta to konkretno znači? Protumačen je primjer Austrije koja je htjela da odredbom nastavnog principa "Odgoj u cilju izjednačavanja žena i muškaraca" nešto pokrene, kao i gender mainstreaming, strategija Evropske unije. Razjašnjavaju se formulacije kao "gender-ravnopravna" ili "gender-senzibilna" ili "gender-kritička" pedagogija. Nije bio jednostavan poduhvat razjašnjavaanja situacije, pojavila su se poneka strahovanja. Šta bi to moglo značiti za rad nastavnika/ica?

Ipak se mnogo toga pokrenulo: neki su učestvovali s velikim oduševljenjem i uvjerenjem u namjeru da nauče i isprobaju nešto novo, druge smo morali nagovarati na sudjelovanje. No njihovo je suzdržavanje opet bilo povod za diskusiju, te je svakog pojedinca primoralo da razjasni i kritički razmotri svoju poziciju. Svi su morali ići naprijed, iako je ponekad izgledalo da se razmišljanja vrte u krug, nakon žustrih diskusija stvari su bivale ponešto jasnije.

Pri ovom procesu radilo se na više nivoa: najprije na nivou znanja, tj. u saradnji sa lokalnim predstavnicama iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije su dati teoretski inputi, pri čemu su teme utvrđivali učesnici/ce. Time je bio osiguran visok stepen identifikacije sa ponuđenim sadržajima. Dalje se pokušalo raditi

orientirano ka djelovanju i uključivanjem svih čula, tj. učesnici/ce su morali/le da u malim grupama dosta toga sami razrade odnosno da naučeno primijene na licu mjesta. Tako je bilo: putovanja u maštu, rad s filmovima, časopisima i reklamnim prospektima, igra uloga, ispitavanje koje je ocijenjeno u okviru jednog seminara. Putem ovih metoda bilo je moguće aktivirati učesnike/ice, učiniti da se u istome prepoznaju i pokrenuti intenzivne diskusije u kojima su se mogla izreći i odbijanja, otpori, skepsa i ograničenja.

Bazirajući se na sve većoj vlastitoj senzibilnosti vlastita škola se počela posmatrati "gender-naočalama", te su se počele kritički spoznavati važeće norme, načini ponašanja i procesi u školama. Nakon prva dva seminara učesnici/ce su proveli/e veće i manje projekte, za koje su kao saveznike morali pridobiti učenike/ce, kolege/ice, prepostavljene i djelimično roditelje. To je ponekad bio naporan proces, no time su se mogla stići vrijedna iskustva. Na trećem seminaru su centralno mjesto posmatranja zauzimali udžbenici. Zahvaljujući podstrecima sa seminara kritički su analizirani udžbenici koji se primjenjuju u dotičnoj školi tj. u vlastitom predmetu.

Iz ovog niza seminara je naposljetku proizašla slijedeća dokumentacija:

- Teoretski inputi i dodatne informacije
- Radni materijali za različita tematska područja
- Izvještaji učesnika/ica

Kako bi se ovi materijali mogli upotrijebiti za vlastite potrebe (npr. za kolegijalno usavršavanje u školama) i kako bi se predstavili i učinili dostupnima širem kruga ljudi, na raspolaganju je ova završna publikacija. Ciljne grupe su: učesnici/ce seminara, posebno oni koji kao multiplikatori/ice svoje znanje žele dalje prenositi, nastavnici/ice u različitim tipovima škola, osobe koje se bave obrazovanjem i usavršavanjem nastavnika/ica, studenti/ce za zvanje nastavnika/ice, odgovorni u školskom nadzoru i konačno izdavaštvo udžbenika.

Ovom knjigom se želi dokumentovati proces kroz koji su prošli učesnici/ce kako bi se drugi nastavnici/ce ohrabrili da krenu istim putem, no treba ponuditi i dodatne informacije o socijalnoj kategoriji roda i informisati o rezultatima aktuelnog istraživanja spolova/rodova. (poglavlje od 1 do 3, glosar pojmljova). Dalji cilj je ponuditi praktične poticaje za one koje u školama iniciraju i/ili vode projekte ili za one koji ovu temu žele obrađivati u obrazovanju i usavršavanju nastavnika/ica. Stoga postoji poseban dio koji se bavi praksom, u kojem se nude radni materijali koji su korišteni u pomenutom nizu seminara, i to kao atelje metoda sa komentarima (poglavlje 4). Kako bi se olakšala poprečna veza, u prva tri poglavlja su dijelovi u kojima su aktivno sudjelovali učesnici/ce seminara označeni sivom uspravnom linijom. U posljednjem poglavlju su o tome date didaktičke i metodičke informacije. Dodatno se u glosaru pojmljova mogu naći najvažniji stručni termini (uvijek pisani u *kurzivu*) i njihove definicije.

Iako ovom knjigom završava niz seminara i kako će se pokazati, radilo se mnogo, dosta se toga pokrenulo, te je time napravljen korak u smjeru

ostvarenja demokratije prema spolovima, ipak je mnogo toga ostalo otvoreno. Sva područja istraživanja spolova/rodova nisu mogla biti dovoljno obrađena. Nije bilo dovoljno vremena da se temeljno diskutira o svim rezultirajućim pitanjima, kod nekih su ostali prisutni nesigurnost i strahovi. Stoga, ovaj proizvod nije konačni proizvod, već stoji na početku jednog puta. Do učesnika/ica seminara, odgovornih u obrazovnom sistemu i čitalaca/čitateljki će biti da nastave ovim započeti proces s ciljem stvaranja društva u kojem će svi ljudi neovisno o svom etničkom i/ili socijalnom porijeklu i neovisno o spolu uvažavanjem njihovih različitosti imati iste mogućnosti da se u skladu sa svojim predodžbama razvijaju i žive.

I. Prvi uvidi

Cilj prvoga seminara bio je približavanje temi "rod/spol" s više strana, stjecanje prvih saznanja i produbljivanje postojećih. Polazna tačka bili/e su učesnici/ce, njihovo znanje i stanje svijesti. Šta znači u našem društvu živjeti kao žena, odnosno kao muškarac? Na osnovu vlastitih doživljaja započet je proces senzibiliziranja pri čemu se postojeće znanje sukcesivno širilo stručnim terminima koji se primjenjuju u stručnoj diskusiji (kao npr. spol/rod, stereotip, socijalizacija).

U prilogu Angelike Paseka razjašnjeni su pojmovi i koncepti te su dati uvidi u socijalizaciju i razvoj identiteta iz perspektive subjekta.

Slika 1¹: Koncept seminara (© Paseka)

¹ Slike potječu od Delphine Merlato i preuzete su iz slijedećeg izvora:
<http://www.stern.de/unterhaltung/fotografie/index.html?id=524904&nv=sml> (28.06.2004.)

Kako postajemo žene i muškarci - perspektiva subjekta

ANGELIKA PASEKA

"Spol je i u toku života strukturajući element" (Rendtorff & Moser 1999, 41). Mi se ne radamo kao ljudi, nego na svijet dolazimo kao djevojčice tj. dječaci. To ima fundamentalne posljedice na naš život, naša razmišljanja, naša djelovanja, naše samorazumijevanje."

1. Rod kao socijalna kategorija

Prepostavimo da imamo vremena za razmišljanje o našem životu. Sjedimo u stolici za lJuljanje na verandi i prisjećamo se naših roditelja - koje nade su vezivali s našim rođenjem? Šta smo trebali postati - djevojčica ili dječak? Na dječijim slikama smo u gecicama - roza ili plavim? Za rođendan i druga slavlja dobijali smo igračke - koje? Prva iskustva s vršnjacima - djevojčicama i/ili dječacima? Tražimo mjesto u zajednici, imamo najbolje prijateljice i prijatelje. Zaljubljujemo se - bivamo zamijećeni kao žena tj. muškarac. Počinjemo da osjećamo kao žena tj. kao muškarac. Razmišljamo koja zanimanja za nas dolaze u pitanje, slušamo preporuke prijatelja/ica, porodice i poznanika. Koja su to zanimanja koja nam se vrzmaraju po glavi? O čemu razmišljam? Kojim zanimanjem ču se zaista baviti? U svakodnevni- ci moram opstati kao žena/muškarac: Kako me oslovljavaju, kako se prema meni ponašaju, koji se konflikti pojavljuju? Koje šanse sam imala/imaо u životu - kao žena, kao muškarac?

Kada tako sjedimo u stolici za lJuljanje i razmišljamo, postajemo svjesni da ne postoji nijedan dio našeg života u kojem važnosti nemaju predodžbe naše kul- ture o ženama i muškarcima, djevojčicama i dječacima. Rod je time fundamen- talna kategorija poretka našeg društva.

Šta je *socijalna kategorija*? Kategorija je oznaka za više osoba koje karakteri- zira jedna ili više zajedničkih osobina (up. Hartfiel & Hillmann, 1982, 371). "Kategorije ispunjavaju funkciju poretka u kompleksnom društvu: predmeti ili osobe se razlikuju i klasificiraju prema određenim kriterijima kako bi se indi- viduama omogućila orientacija" (Rendtorff & Moser, 1999, 16). Nakon

rođenja novorođenčad bivaju kategorizirana na osnovu postojećih tjelesnih obilježja. Svakom biću biva dodata biološka kategorija spola - djevojčica ili dječak, za nešto između ne postoji riječ, ne postoji naziv, ne postoji kvadratič koji treba zaokružiti na rodnom listu. U našem društву prvenstveno se razlikuju ove dvije kategorije roda, pri čemu se pozivamo na prirodu i medicinu.

Međutim, ni priroda, ni medicina nisu tako jasni kao što mislimo! U prirodnodržavnoj stručnoj literaturi razlikujemo više načina definiranja roda (up. Faulstich-Wieland, 1995, 71 i Pschyrembel, 1998):

- Hromozomni rod (ili genetički rod): Isti proistječe iz genetskih informacija u nasljednom faktoru (xx, xy).
- Rod na osnovu spolnih žlijezda ili gonadalni rod: Isti se određuje na osnovu postojanja jajnika (ovarija) odnosno testisa.
- Morfološki rod: Isti proistječe na osnovu unutrašnjih i vanjskih spolnih organa i stasa.
- Hormonalni rod: Definira se kroz različito visoku koncentraciju spolnih hormona.

Dakle, ne može biti riječi o jednoj strogo biološkoj i istovremeno medicinskoj jasnoj definiciji roda. Ipak u svakodnevničkoj polazimo od toga da je svaki čovjek jasno žena ili muškarac. Prema čemu se onda orientiramo u našem ponašanju odnosno po kojim kriterijima nas drugi "prepoznaju" kao žensko ili muško?

Razmišljanje u stolici za ljudstvo je dalo slijedeće odgovore na ovo pitanje: Roditelji djeci daju imena koja ih jasno uvrštavaju u jednu rodnu kategoriju. Kako bi se ovo svrstavanje učinilo i neverbalno jasno vidljivim, kod novorođenčadi i male djece poseže se za društveno priznatim simbolima: najprije boje (roza za djevojčicu, plavo za dječaka) i odjeća, poslije frizura, nakit i igračke.

Kao djevojčica ili dječak osjećamo se i kada nas drugi kao takve prepoznaju i kada nas pohvale za "pravilno" ponašanje: zato što imamo "pravu" odjeću i što smo se time jasno pozicionirali, zato što je naše ponašanje odgovarajuće, zato što prednost dajemo "pravim" igračkama i bavimo se "pravim" sportom.

Kao muškarac ili žena znamo šta je "prikladno": žene dozvoljavaju da im se pomogne pri odijevanju mantila, muškarci ženama čuvaju vrata. Žene su suosjećajne, muškarci su snažni. Laska nam kada se ovakvo ponašanje prepozna, to nas potvrđuje kao ženu ili kao muškarca.

Tačke orientacije u našem ponašanju prema drugima nisu, dakle, medicinski pokazatelji, jer su ovi skriveni, već vidljivi vanjski simboli (kao kosa, odjeća,

kozmetika ili nakit) ili način ponašanja, iz kojeg zaključujemo o biološkom spolu koji se krije iza/ispod toga. U nauci o spolovima isto se iskazuje pojmom *gender* (socijalni rod): Pojam gender podrazumijeva skupinu svih pretpostavki i očekivanja koja postoje u jednom društvu u vezi sa rodom. Onako kako se kao žene tj. muškarci ponašamo, krećemo, govorimo, odijevamo, smijemo, egzistiramo, dakle nije biološki determinirano, nego je isto rezultat raznovrsnih i složenih kulturnih procesa. Rod je time kulturna konstrukcija, a ne prirodna datost koja se ne da preispitati.

Razmišljanje o vlastitom životu čini slijedeće jasnim - nikada kao "ljudi" nismo našli mjesto u našem društvu tj. isto nam nije dato, već poziciju u društvu stječemo kao žene ili muškarci. Svaka individua je obuhvaćena kategorijom roda, niko ne može izbjegći ovu jasnu "*dvojnu klasifikaciju*". Razlikovanje upravo dvije kategorije rođova utjecalo je na nas i utemeljilo identitet. Rod je time "omnirelevantan", ima "vrhunski status" i time ključnu funkciju koja se nalazi iznad i ispod svih drugih kategorija članova jednog društva (npr. starost, etnička pripadnost, sloj društva). Dihotomija rođova u nama je toliko duboko usidrena, da egzistencija "izvan" klasifikacije gotovo nije zamisliva i čini se još manje mogućom. "U jednom društvu koje se zasniva na polarizaciji rodnih uloga, ne postoji identitet i individualnost izvan pripadnosti rođovima. Bitni elementi naše kulture zasnivaju se na teorijama svakodnevnice i osnovnim pretpostavkama o prirodnjoj očiglednosti dvospolnosti socijalnoga" (Gildemeister, 1988., 495).

Moderna gender-istraživanja u svojoj analizi idu nekoliko koraka dalje:

Ne samo *gender*, već i *spol/rod* je kulturna konstrukcija, to znači, činjenica da mi u našem društvu razmišljamo samo u dvjema kategorijama rođova, nije prirodna, već je to društvena norma. Mi živimo i razmišljamo u jednom dvorodnom sistemu, međutim postoje društva koja poznaju više rodnih kategorija: muškarci, žene i Berdachen (kod Navahosa) ili Hijras (u Indiji) ili Xanith (u Omanu). Treću grupu čine biološke žene, koje se osjećaju kao muškarci i rade muške poslove ili biološke muškarce, koji se žele osjećati i živjeti kao žene. Oni čine vlastitu kategoriju (up. Lorber, 1999, 153).

I kod nas postoje ljudi koji se ne nalaze u našem *sistemu dvospolnosti*: tako s jedne strane postoje hermafrodit, koji imaju pokazatelje obje *spol*-kategorije, s druge strane grupa transseksualaca, koji se, pak, fiziološki jasno daju ubrojiti u jedan ili drugi rod, ali koji se osjećaju u "pogrešnom tijelu". Naučni radovi pokazuju da ovi ljudi imaju velike probleme sa svojim identitetom, zato što za njih nema mjesta u našem dvojnem sistemu rođova. Oni ne odgovaraju normama rođova našeg društva, ostavljaju dojam "smetnji u razvoju ili logične nemogućnosti" (Butler, 1991, 39), označavaju se kao bolesni². Pokušavaju da

² Tako je 27.06.2004. objavljen članak u jednim austrijskim dnevnim novinama, u kojem je pisano o "bolesti transseksualnosti" (uporedi Gurmann 2004.).

putem odjeće, kozmetike ili nakita stvore za sebe ispravan "gender"- status. Najčešće se tijelo prilagodava subjektivnim osjećanjima u jednom veoma bolnom i dugom postupku. (up. Garfinkel, 1967, Morris, 1997).

Ako u prirodi postoje više od dva spola, zašto smo onda mišljenja da postoje samo dva spola? "Pri diskusiji o spolu ne reflektira se često da smatramo prirodnim ono što je društveno" (Gildemeister, 1988, 496). Vjerujemo da postoji "prirodni spol", koji je unaprijed nametnut kulturi. Ova pretpostavka i naše razmišljanje u dvjema rodnim kategorijama sužavaju našu spoznaju, tako da zaista prepoznajemo samo dvije rodne grupe i onda istima dodajemo različite simbole, osobine, načine ponašanja, sposobnosti itd. (vidi *rodni stereotipi*). Ali ovakva shema razmišljanja nije prirodna, nego rezultat pravila kulture, koja stječemo u toku *socijalizacije*. "Kategorije rodova stječemo u procesu socijalne interakcije, pri čemu dobivaju svojstvo 'prirodne očiglednosti' - ali ovo ništa ne govori o tome da su svakako prirodne" (Gildemeister, 1988, 499).

2. O razvoju spolnog identiteta

Simone de Beauvoir je već u svom poznatom djelu "Drugi spol, čudorednost i spol žene" već 1949. zabilježila: "Čovjek na svijet ne dolazi kao žena, već njome postaje" (Beauvoir, 1982, 265). Ova rečenica analogno vrijedi i za muškarce. Čovjek ne dolazi kao muškarac na svijet, već postaje njime. Ili drugačije rečeno: Spolnost je dimenzija "koja mora biti prisvojena, a ne njena osnova" (Gildemeister, 1988, 499).

U ovom procesu prisvajanja djeca trebaju naučiti da postoje samo dva spola, da su ovi "prirodni", da ne postoji ništa drugo i da u ovom sistemu dvospolnosti moramo naći svoje mjesto kao djevojčica/dječak tj. kao žena/muškarac; s druge strane, šta znači biti "prava" djevojčica tj. "pravi" dječak. Ovaj proces u kojem stječemo naš spolni identitet zove se *spolno specifična socijalizacija*.

Socijalizacija znači "sveukupnost svih postupaka u toku čijih čovjek postaje članom jednog društva i kulture" (Hartfiel & Hillmann, 1982, 700). U ovom procesu nastaje i razvija se ljudska osobnost "u ovisnosti od i u bavljenju sa socijalnim i predmetno-materijalnim životnim uvjetima" koji u određenom vremenu postoje u jednom društvu (Hurrelmann, 1993, 14). Pod odgojem podrazumijevamo ona djelovanja i mjere kojima ljudi pokušavaju svjesno i planski utjecati na razvoj osobnosti drugih ljudi, kako bi ih podsticali prema određenim mjerilima vrijednosti (uporedi Hurrelmann, 1993). S gledišta subjekta ovo nije pasivni, već aktivni proces prisvajanja. To znači da ono što postoji biva prisvojeno, ali istovremeno i obrađeno i razradeno.

Šta to znači u vezi s razvojem spolnog identiteta? U svakom društvu postoje određene predstave o ženstvenosti i muževnosti, koje treba poznavati i prisvojiti

ti - znanje o *rodnim stereotipima*, o stavovima i načinima ponašanja koji su tipični za spolove. Iz razrade ovog znanja nastaje, u smislu aktivnog bavljenja realnošću, subjektivni spolni identitet.

Iz priča transseksualaca može se naslutiti koliko je kompleksan i višestruk jedan ovakav proces prisvajanja. Slijedi poznati primjer Jan Morris:

Jan Morris³ se prvobitno zvala James Morris. Kao takav bio je veoma muževan muškarac. Bio je sportski tip, služio je više godina vojsku, bio je takmičar na automobilističkim utrkama, novinar, te je učestvovao u ekspediciji na Mount Everestu. No, nije se osjećao prijatno u svom tijelu - osjećao se ženom.

Nakon mnogo godina donošenja odluke odlučio je izmijeniti svoje tijelo, i tjesno postati ženom, s obzirom da se već duže osjećao kao žena. Kao žena dao si je ime Jan, te je spoznao da ima još mnogo naučiti. Tako joj više nije bilo moguće da posjećuje klubove čiji je član bila godinama, jer su pristup ovim klubovima imali samo muškarci. Morala je tražiti druga mjesta kako bi komunicirala s ljudima. Morala je naučiti kako žena hoda, kako se ponaša u restoranu, kako se ponaša prema muškarcima. I morala je spoznati da se ponašanje drugih prema njoj u potpunosti promijenilo.

"Stalno se govori da se društveni jaz između spolova sužava, no iz vlastitog životnog iskustva i muške i ženske uloge koje sam napravila u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, čini mi se da ne postoji životni aspekt, trenutak, kontakt, aranžman, odgovor za ženu i za muškarca koji se ne razlikuje. Sama intonacija glasa kojom me oslovljavaju, ili držanje osobe koja stoji do vas u redu, sam osjećaj u zraku kada uđem u prostoriju ili sjedim za stolom u restoranu, konstantno naglašavaju promjenu moga statusa. Tako kako se pomjeraju reakcije drugih, tako se mijenjaju i moje vlastite. Što me više tretiraju kao ženu, tako ja više postajem ženom. Htjela - ne htjela prilagodila sam se tome. Ako me se smatralo nekompetentnom da vozim auto unatrag ili otvorim bocu, tako sam se na neki čudan način i ja počela osjećati. Ako se slučaj smatrao teškim, bez objašnjenja sam ga i ja takvim smatrala." (Morris 1997, 140)

Očekivanja drugih se *internaliziraju* (→ *internalizacija*) i prihvataju u vlastita razmišljanja i repertoare ponašanja. Najprije je ovaj proces tekao svjesno, no s vremenom su izgrađeni automatizmi, to znači vlastito ponašanje više nije preispitivano, već se bez protivljenja izvodilo.

³ Fotografija je iz slijedećeg izvora:

http://www.bbc.co.uk/bbcfour/documentaries/profile/profile_jan_morris.shtml (04.07.2004.)

3. Razvoj spolnog identiteta kod djeteta

U dijelu koji slijedi bit će predstavljeni rezultati istraživanja o *socijalizaciji* dječaka i djevojčica i to iz dvije perspektive: najprije će biti prikazano koja različita očekivanja i načini ponašanja postoje u socijalnom okruženju jednog djeteta, zatim će biti razmotren proces prisvajanja u kojem se rod kao socijalna kategorija *internalizira*, proces koji se shvaća i koristi kao proces utemeljenja identiteta.

Trudnoća

Elena Belotti je u knjizi objavljenoj 1973. godine istražila narodne običaje i poslovice s kojima trudnice bivaju konfrontirane. Evo nekoliko primjera: špicast stomak znak je koji upućuje na dječaka, dok plosnat, širok, okrugao stomak nagovještava rođenje djevojčice. Ukoliko je stomak majke veći na desnoj strani, roditi će se dječak, no ukoliko je veći na lijevoj strani, roditi će se djevojčica. Ukoliko je trudnica raspoložena i uravnotežena, koža roza i zdrava, očekuje dječaka, no ukoliko je mrzovoljna, plaćljiva, ukoliko je blijeda i neugledna, to su znakovi za djevojčicu. Rezime: Ukoliko sva ova praznovjerja bivaju sažeta, "primjećujemo zajedničkog nazivnika: Svi znakovi koji signaliziraju rođenje dječaka su pozitivni" (Belotti, 1985, 10).

Ciljevi odgoja

U opsežnom istraživanju koje je provedeno 1992. godine u Njemačkoj 3000 žena koje govore njemački jezik od 16 do 59 godina pitane su o ciljevima odgoja za kćerke i sinove. U intervjuima su date kartice s odgojnim ciljevima koje je trebalo procijeniti po njihovoj važnosti. Tabela 1 navodi one osobine koje najmanje 50 % ispitanih žena smatra veoma bitnima.

Tabela 1: Odgojni ciljevi prema važnosti

Za djevojčice su veoma bitni slijedeći odgojni ciljevi	Za dječake su veoma bitni slijedeći odgojni ciljevi
1. Nježnost 2. Samostalno razmišljanje 3. Prodornost 4. Otvorenost 5. Spremnost za pomoć 6. Vođenje domaćinstva 7. Fleksibilnost 8. Sposobnost za kritiku	1. Samostalno razmišljanje 2. Prodornost 3. Ambicioznost 4. Fleksibilnost 5. Želja za znanjem 6. Otvorenost 7. Sposobnost za kritiku 8. Poznavanje tehnike

9. Znati dijeliti 10. Želja za znanjem 11. Tolerancija 12. Ambicioznost 13. Gradanska hrabrost 14. Disciplina 15. Sposobnost za konflikt 16. Ručni radovi 17. Poznavanje rada na kompjuteru 18. Interes za politikom 19. Skromnost 20. Poznavanje tehnike 21. Poznavanje zanata	9. Spremnost za pomoć 10. Nježnost 11. Poznavanje zanata 12. Znati dijeliti 13. Sposobnost za konflikt 14. Disciplina 15. Tolerancija 16. Gradanska hrabrost 17. Poznavanje rada na kompjuteru 18. Prilagodljivost 19. Interes za politikom 20. Skromnost 21. Vođenje domaćinstva 22. Ručni radovi
---	---

Izvor: Faulstich-Wieland 1995, 100

Najprije se da primijetiti da su za oba spola prilagodljivost i skromnost zastarjele vrline od manje važnosti, ali i interes za politikom i poznavanje rada na kompjuteru pripadaju ciljevima kojima nije data prednost. Istovremeno su ženama samostalno razmišljanje i prodornost za djevojčice i dječake gotovo od jednakе važnosti.

Istovremeno postoje i značajne razlike: Odgojni ciljevi koji su navedeni za djevojčice odaju sliku jedne žene koja je nježna, spremna na pomoć i društvena, sa željom za znanjem, koja je spremna da se potradi i dokaže. Ciljevi kod dječaka daju "sliku jednog ambicioznog, prodornog, svjetskog čovjeka koji se razumije u zanatske radove i tehniku, koji istovremeno treba biti viteški nastrojen i susretljiv" (Faulstich-Wieland 1995, 101).

Ova tradicionalna slika glede spolova biva intenzivirana, kada se ciljevi posmatraju prema najjasnijim razlikama: Za djevojčice se znatno češće navode vođenje domaćinstva, ručni rad, nježnost, spremnost na pomoć i znati dijeliti, dakle, osobine koje upućuju na njihovu (buduću) ulogu kao domaćice, supruge i majke. Za dječake su, nasuprot tome, razumijevanje tehnike, poznavanje zanata i rada na računaru uveliko značajnije udruženi sa osobinama koje ciljaju na poslovno napredovanje (kao npr. ambicioznost, želja za znanjem, samostalno razmišljanje, disciplina, prodornost).

Planiranje slobodnog vremena i korištenje prostora

Brigitte Rauschenbach, koja je ispitala 2074 djece između 5 i 13 godina iz različitih mjesta stanovanja, došla je do slijedećeg zaključka: dječaci se smiju

znatno češće igrati vani od djevojčica, time raspolažu većom neovisnošću u vajnskom prostoru i pripada im veća sloboda pri raspolaganju njihovim vremenom. Djevojčice poslijepodne imaju češće utvrđene termine i kreću se u jače označenima i institucionalno usidrenim vremenskim okvirima (up. Faulstich-Wieland, 1995, 103).

Kugelmann isto tako (1998) upućuje na znatne razlike u planiranju slobodnoga vremena djevojčica i dječaka: Djevojčice još uvijek znatno češće odgajaju za kućne poslove. Za njih vrijede u većoj mjeri zabrane zadržavanja na određenim mjestima javnog života, ali zato znatno češće posjećuju institucionalizirane događaje, prije svega u muzičko-kreativnom području, dok su dječaci češće članovi sportskih udruženja. Ali i kada se djevojčice bave sportom, onda je stalno riječ o sportovima koji odgovaraju važećim tjelesnim idealima (Kugelmann 1998, 130).

Stoga se kao sažetak može ustvrditi: Radijus aktivnosti djevojčica je više usmjeren ka unutrašnjosti, u vezi je s jačom ovisnošću o zaštiti odraslih. Dječacima je data veća sloboda pri osvajanju javnog prostora.

Igračke

I izbor igračaka je u ovisnosti o važećim prepostavkama o ženskom i muškom u našem društvu. Prodavači/ice nude često i kad ih ne pitamo tradicionalne igračke za djevojčice tj. dječake, popraćeno pitanjem: "Je li dječak ili djevojčica?" Ne pita se za interes djeteta, već se na osnovu spola donosi zaključak o interesima djeteta, pri čemu se u obzir ne uzima moguća diferencija unutar jedne spolne kategorije

Ali i roditelji imaju konkretnе prepostavke o tome šta je prikladno za dotični spol. Vanda Lucie Zammuner je ovo dokazala opsežnim istraživanjem u Holandiji i Italiji: Dok su nogomet, željeznica, avion i auto od odraslih ispitani označeni "muškim rodom", kuhinjski pribor, telefon i lutke pripisani su djevojčicama (Zammuner 1987). Odrasli ovdje posežu za određenim slikama ženstvenosti tj. muškosti, koji se označavaju kao *rodni stereotipi*.

Rodni stereotipi su "grubo pojednostavljujuće, ali duboko ukorijenjene prepostavke o muškim i ženskim osobinama" (Nunner-Winkler, 2001, 272) u jednom društvu, koji se odražavaju u igračkama i koji bivaju reproducirani našim djelovanjem (npr. kupovina "pravilne" igračke za djevojčicu tj. dječaka).

Ovo istraživanje je staro već više godina. Da li su njeni rezultati stoga još aktuelni? Jedan kritički pogled u odjeljenje za igračke robnih kuća i u kataloge igračaka čini jasnim: Malo se toga promijenilo! Slijedi aktuelni primjer iz sedmičnog žurnala koji je u Austriji visokotiražni ("News"), u kojem su pred sam Božić date sljedeće preporuke za dječake tj. djevojčice: Za djevojčice se

nude lutke i mekane plišane životinjice, materijali s kojima mogu učiti kako se uljepšati i kako se prezentirati pred drugima, priče za slušanje i objekti/predmeti za igranje, koji upućuju na korištenje u zatvorenom prostoru. Za dječake se, pak, preporučuju igračke koje ih pozivaju na eksperimentisanje, na gradnju i konstruisanje, na istraživanje, na borbu i osvajanje prostora.

TOP-pokloni za djevojčice:	TOP-pokloni za dječake
<ol style="list-style-type: none"> 1. Miracle-Baby: Baby-lutka koja zbog specijalnog materijala izgleda kao stvarna 2. Barbie-Zlatokosa-Video: bajka sa Barbie-lutkama 3. Zlatokosa-Barbie: Barbie iz bajke za igru koja odgovara filmu 4. E-Kara: Karaoke-pjevanje ovdje postaje dječjom igrom 5. Plišane životinje: Teddy, polarni medvjedi i Eddie, plišana patka 6. Rudolph-CD: Sjeverni jelen priča svoju božićnu priču 7. Kuća za lutke: sa svim potrebnim sobama 8. Glava za šminkanje: da li pletenice ili kovrdže, sve se može isprobati 9. Barbie - putnički voz i pratilja voza: ICE u Barbie-dizajnu 10. Dvorac Hogwarts: Harry Potterova škola za igranje 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Harry Potter- laboratorija za magiju: magične smjese daju se same napraviti 2. Rat zvijezda: ratni brod Jedi-vitezova za sklapanje 3. Bionicle: Figure iz fantazije za sastavljanje od lego-kockica 4. Spybotic: Lego-Spybotic-robot za sklapanje sa softwarom 5. Matadorova kutija s drvenim kockicama: idealna početna kutija sa 230 dijelova 6. Lego Williams F-1 Racer: mala kopija vozača Ralfa Schumachera 7. 007-trkača staza: od Carrere, 7,5 m duga sa Aston Martinom i Jaguarom 8. Stolni nogomet: omiljeni klasik za mlade i stare 9. Teleskop-Box: za posmatrače zvijezda 10. Playmobil-aerodrom: aerodrom sa tornjem i pokretnom trakom za prtljag

Tabela 2: Preporuke za poklone za djevojčice i dječake

Izvor: Sharaf 2002.

Socijalizacija kao subjektivni proces prilagođavanja

Kod razvoja vlastitog spolnog identiteta odlučujući je cijelokupni kontekst u kojem se djeca rode. Ovaj kontekst proizlazi iz *sistema dvospolnosti*, ili drugačije rečeno: iz činjenice, da u našem društvu postoje samo dva spola i da se svaka individua u ovom sistemu mora pozicionirati, ukoliko želi pridobiti priznatu egzistenciju.

Stoga nije odlučujuće samo kako roditelji manje ili više svjesno podstiču spolni identitet svoga djeteta odabirajući odredene igračke, dječije knjige ili odjeću ili hvale određeno ponašanje kao "ispravno" za djevojčice ili dječake i time ga jačaju. Strukturu cjelokupnog sistema i u istom važeće norme i vrijednosti *internaliziraju* oni koji odrastaju, te kao realnost koja se ne preispituje postaju sastavni dio njihove svijesti. "Dijete se uvrštava u sistem dvospolnosti, jer to znači prilagodavanje od životne vrijednosti, neophodno prisvajanje društvene realnosti, bez koje ne može postojati u društvu koje je podijeljeno na spolove" (Brück, 1997, 83).

Stjecanje spolnog identiteta je uvijek i aktivni proces samokategorizacije djeteta, to znači djeca se i sama predstavljaju kao djevojčice tj. dječaci, oni time aktivno reproduciraju dvojni sistem zajedno s njegovim simbolima i očekivanjima.

Do starosti od šest godina djeca moraju naučiti slijedeće (uporedi Hagemann-White, 1984, 82):

- ... da su oni sami djevojčice ili dječaci,
- ... da su svi ljudi ili ženskog ili muškog spola,
- ... da određene osobine u pojavi i ponašanju kao i određena vlastita imena i funkcije (npr. majka, otac) pokazuju spolnu pripadnost,
- ... da je razlika genitalija odlučujuća za spolnu pripadnost,
- ... da se spol ne da promjeniti.

Djeca pri tome prolaze slijedeće razvojne procese: Otprilike sa dvije do tri godine počinju sebe ili druge osobe pouzdano svrstavati pravilnom spolu. Tako su djeca sa četiri godine već razvila predstave ko je za što zadužen kod kuće. Djeca iz obdaništa koja su ispitana slagala su se u slijedećem: mama kuha, ide u kupovinu, briše pod, pere veš i prišiva dugme. Tata ukucava ekser u zid, sjedi pred televizorom, čita novine i vozi auto (up. Scheu 1981, 109).

U jednom slijedećem koraku razvoja prepoznaje se vremenska postojanost spola u prošlosti i budućnosti. Ipak neka djeca još uvijek vjeruju da se da ispuniti želja za pripadanjem drugom spolu. Isto tako nisu sigurni da li pri preuzimanju atributa drugog spola (npr. odjeća, frizura) zadržavaju prvobitan spol (up. Trautner 1997, 336), to znači da oni još nisu svjesni spolne postojanosti. Slijedi dijalog koji je Stephen Franzoi (S.F.) vodio s jednim petogodišnjim dječakom po imenu Jason (Franzoi 1996, 150):

- S.F.: Kako ti znaš da si dječak?
Jason: Zato što imam kratku kosu.
S.F.: Dakle, dječak je neko ko ima kratku kosu?
Jason: Da. I kada nosi ovakvu vrstu hlačica.
(pokazuje na svoje)

S.F.: A ako pustiš da ti naraste kosa, hoćeš li postati djevojčica?

Jason: Da.

S.F.: Što je onda s tvojim tatom? Je li on dječak ili djevojčica?

Jason: Dječak.

S.F.: A kako to znaš?

Jason: Zato što ima kratku kosu.

S.F.: Ako bi trebao opisati djevojčicu, kako bi to uradio? Kako bi je opisao?

Jason: Djevojčica je uh... ako... hm. Ako si djevojčica, onda nosiš drugu vrstu odjeće od ove odjeće. (pokazuje na svoju košulju) I imaš dugu kosu.

S.F.: A ako bismo te odveli u drugu sobu i obukli ti haljinu, a onda te opet vratili ovdje, da li bi ti onda postao djevojčica?

Jason: Ne, ja sam još uvijek dječak zato što imam kratku kosu.

S.F.: OK. Recimo da te odvedemo u drugu sobu, obučemo ti haljinu, a onda ti stavimo periku da imaš dugu kosu. Da li bi onda bio djevojčica?

Jason: Da.

Tek nakon pete godine života stabilizira se koncept spolnog identiteta: čim jedno dijete postane svjesno postojanosti spola za stabiliziranje svoje ličnosti, želi steći i one osobine koje ga asociraju na "tipično muško" odnosno "tipično žensko": Ja sam dječak/djevojčica. Stoga želim da izgledam kao dječak/djevojčica i na odgovarajući način se ponašati. Ja nisam samo djevojčica ili dječak, želim da me kao takvu/takvog prepoznaš.

Kako bi to osigurali, djeca (prije svega mlada djeca) posežu za veoma strogim tradicionalnim simbolima (kao npr. kod izbora odjeće, frizure, odgovarajućih boja ili igračaka). U mnogim istraživanjima se pokazalo da su, prije svega, dječaci oni, koji "moraju" pripaziti da se ne ponašaju ženstveno kako se ne bi posumnjalo da su razmaženi ili čak homoseksualci. Stoga pokušavaju da "cool" ponašanjem dokažu svoju muškost pri čemu prolaze kroz provjeru hrabrosti ili su im izjave i vicevi o djevojčicama omalovažavajući i seksistični (up. Brück između ostalog, 1997, 88). Sigurnost i pomoć djeca nalaze u istorodnoj *Peer-grupi* i pri tome se, prije svega, traže kontakti s djecom istog spola. (up. Hagemann-White, 1984, 84).

Putem ovog aktivnog (su-) djelovanja djeca se upoznaju sa *rodnim ulogama*, preuzimaju i iste proživljavaju. Oni tada više ne djeluju "kao" djevojčica tj. dječak, oni "jesu" djevojčica tj. dječak. Razvili su spolni identitet i svako ponašanje, svako očekivanje prema sebi i drugima spoznaju i procjenjuju imajući isti na umu.

3. Rodni/spolni stereotipi kod djece

Koje predstave o vlastitom i rodu/spolu drugih imaju desetogodišnjaci? Kako bi odgovorili na ovo pitanje učesnici/ce seminara treba da ispitaju dječake i djevojčice kako slijedi:

Dvije djevojčice trebaju odgovoriti na slijedeća pitanja:

Djevojčica je .....

Djevojčica se igra sa .....

Moj posao snova je .....

Dječak je ....

Dječak se igra sa .....

Dva dječaka trebaju odgovoriti na slijedeća pitanja:

Dječak je .....

Dječak se igra sa .....

Moj posao snova je.....

Djevojčica je .....

Djevojčica se igra sa.....

Cilj je bilo ispitivanje *autostereotipa* (vlastitih slika) i *heterostereotipa* (slike o drugima) o vlastitom tj. suprotnom spolu iz ugla djece. Učesnici/ce seminara su došli do slijedećih rezultata:

Kako djevojčice tako i dječaci djevojčicama dodjeljuju osobine kao ljubazna, osjećajna, pouzdana, kao i lijepa, zgodna i našminkana, rjeđe suzdržana i stidljiva. Pored ovih pridjeva koji izražavaju socijalne kompetencije, atraktivnost i nesigurnost, postoje i negativna pripisivanja osobina samima sebi i drugima (kao dosadna, plačljiva ili zločudna), ali mali broj navedenih osobina upućuju na samosvijest, ambicioznost ili inteligenciju.

Opis dječaka uveliko se razlikuje: sami sebe opisuju kao, prije svega, jake i divlje, kao i otvorene prema drugima i pametne. Djevojčice isto vide mnogo manje pozitivno: dječake smatraju jakima, drskima, zlima, agresivnima i umišljenima, ali im pripisuju i osobine kao sportisti, pustolovi i inteligentni.

Slijedi usporedba sa rezultatom iz jednog međunarodnog istraživanja o *rodnim stereotipima* kod odraslih: Williams i Best su ispitali 2800 studenata iz 25 zemalja Europe, Sjeverne i Južne Amerike kao i Srednjeg Istoka. Morali su procijeniti 300 riječi koje označavaju osobine prema tome da li se u njihovoj kulturi data riječ koristi češće u vezi sa ženama tj. muškarcima. Tabela 3 predstavlja rezultat.

Tabela 3: Pridjevi, koji se najmanje u 90% od 25 ispitanih zemalja asociralo sa tipično ženskim tj. muškim

tipično žensko	tipično muško
srdačna°	aktivan
atraktivna	pustolovan°
nesamostalna	agresivan°
snena°	umišljen
emocionalna	hrabar
strašljiva	odvažan
senzibilna°	dominantan°
s izraženim osjećanjima°	često nešto poduzimaju°
osjetljiva	snažan
povodljive°	neovisan°
praznovjerne	progresivan
nejake	izdržljiv°
	grub°
	strog
	jak°
	neemocionalan
	mudar

°Ove osobine su u čak 24 ili 25 zemalja jasno pripisivane ženama tj. muškarcima.

Izvor: Alfermann 1996. i Asendorpf 1999.

Podudarnosti su jasno vidljive: Djeca očigledno jasno znaju koje vrijednosti vrijede za "ženske" tj. "muške". To znači da su prepoznali društvene norme i vrijednosti, *internalizirali su* i reproducirali iste u svojim predstavama o suprotnom spolu. Navedeni pridjevi upućuju istovremeno na različite *spolne uloge* koje vrijede u našem društvu kao "ansambl očekivanih načina ponašanja, stava, obaveza i privilegija, koje društvo pripisuje svakom spolu" (Nunner-Winkler, 2001, 272).

U jednom od narednih koraka provedeno je ispitivanje o igračkama koje se vezuju za svaki od spolova. Rezultati korespondiraju sa dosadašnjim slikama pri čemu se slike o sebi i slike o drugima samo u malome razlikuju: Djevojčice se igraju lutkama (dodajući Barbie), sa svojim prijateljicama i nešto prave i igraju se. Kao suprotnost ranijim istraživanjima (npr. Zammuner, 1987.) pojavljuju se još i elektronski uređaji kao handy, gameboy ili kompjuter. Kod dječaka se na prvom mjestu nalaze elektronski uređaji koje prate sportske aktivnosti (kao fudbal, košarka ili skateboard), različita prevozna sredstva (kao auto, željeznica) i konstrukcije kao igračke. Dok su igračke djevojčica, dakle, jasno uskladene sa socijalnim kompetencijama i njihov afinitet za kasniju ulogu majke i domaćice, kod dječaka je vidljiva jaka koncentracija za tehniku i sport,

a time i tipična muška područja zanimanja tj. aktivnosti u slobodno vrijeme.

Čime se djevojčice i dječaci zaista igraju? Istraživanja dokumentiraju da se djeca u svom ponašanju u igri uveliko orijentiraju ka postojećim materijalima. Trautner (1997, 356) stoga dolazi do zaključka da tipično ponašanje spolova pri igri svoje uzroke obično nalazi u ograničenoj ponudi igračaka koje su tipične za spolove, a ne u nesposobnosti ili u nepostojanju želje za igrom koja je netipična za određeni spol. Pored materijala za igru i situativni (npr. mjesto) i socijalni faktori (npr. prisustvo druge djece ili odraslih) utječu na ponašanje u igri. Općenito važeće izjave su stoga teško moguće. Istraživanja u obdaništima tj. u učionicama pokazuju da izmjenjena ponuda i izmjenjeno grupiranje vode ka tome da se djeca usuđuju pristupiti novom terenu i da se time može ublažiti tradicionalno ponašanje spolova u njihovim ulogama (up. Marsh, 2000, Orner, 2001).

I zanimanja kojima se žele baviti ispitane djevojčice i dječaci gotovo da ne odstupaju od očekivanih odgovora: kod djevojčica se navode lična zanimanja uslužnih djelatnosti (kao frizerka ili cvjećarka), društvena zanimanja (kao učiteljica/nastavnica ili odgajateljica), zanimanja u zdravstvu (doktorica, apotekarka, njegovateljica), administrativna (uredski uposlenik) i umjetnička zanimanja u kojima je atraktivnost u prvom planu (model, glumica, pjevačica). Dječaci u ovom dobu, s druge strane, sanjaju o sportskoj karijeri (fudbaler), vide se u saobraćajnim zanimanjima (pilot, kapiten, mašinovoda), u tehničkim zanimanjima uslužne djelatnosti (automehaničar, bravar, kompjuterski stručnjak), kao snage reda (policajac), u privredi (marketing-asistent) ili kao naučnik i muzičar.

Zaključak: Izgleda da je dječiji svijet podijeljen u dva podsvijeta - jedan "ženski" i jedan "muški", koji gotovo da nemaju ništa zajedničko. Dok pogled na stvarne žene i muškarce pokazuje da postoje i jake žene i nježni muškarci, da postoje i žene u fabrici koje itekako rade sa mašinama, i muškarci koji rade u zanimanjima njegovatelja, djeca ovo očigledno ne opažaju, bar ne na normativnom nivou i kada je riječ o ocjenjivanju fiktivnih osoba iz jedne spolne kategorije. Stvarnost se homogenizira i prilagodava važećim tradicionalnim *rodnim stereotipima*, razlike unutar jedne spolne kategorije pak bivaju odbačene, kao da ne postoje. Sa ovakvim predstavama stvarnost se uopćava, oduzima joj se njena složenost i raznovrsnost. Ova podjela na svijet žena i muškaraca odražava važeće kulturne kodekse, koji se daju obrazložiti samo *sistemom dvospolnosti*.

4. Perspektive

U svom horizontalnom istraživanju na oko 1800 omladinaca Fend (1991.) je mogao pokazati, koliko djeca konačno u svom ličnom opisu odgovaraju normativnim predstavama o "ispravnem" ponašanju kao žene i muškarci: djevojčice su generalno razvile manji samokoncept kod izgleda, kod nadarenosti i same sebe vide kao društvenije i emocionalnije od dječaka. Oni nisu ne samo uvjereniji u sami sebe nego imaju i osjećaj da sebe i druge drže dobro pod kontrolom.

Kod izbora stručnih škola i zanimanja uopće već godinama vladaju isti trendovi: djevojčice prije biraju škole sa težištem na socijalnim zanimanjima i (kućno-) ekonomskim težištem, dok dječaci biraju škole sa tehničkim i zanatskim zanimanjima. Omiljena zanimanja djevojčica su trgovkinja u maloprodaji (prodavačica), sekretarica, frizerka & stilistkinja, na vrhu hit-liste dječaka nalazi se zanimanje elektroinstalatera, slijede mehaničar motornih vozila i stolar.

Individualne odluke odražavaju time normativne predstave jednog društva o ponašanju žena i muškaraca i iste reproduciraju. Subjektivne preference i izbori su kao zanimanja dio javnog prostora, koji kao socijalno i materijalno okruženje utječe na spolno specifičnu socijalizaciju djece i omladine.

Svako od nas je dio ovog sistema i time - kako će se još pokazati (vidi poglavlje 2) - (sa-) učesnik/ca. Pogotovo u zanimanju nastavnika/ice je bitno biti svjestan ovih procesa i ličnog aktivnog učešća u njima. Kritična svijest, koja preispituje *stereotipe* i koja ih može spoznati kao društvene konstrukcije je prepostavka za spolno/rodno senzibilnu pedagogiju.

Literatura

- Alfermann, Dorothee: Geschlechterrollen und geschlechtstypisches Verhalten. - Stuttgart. Kohlhammer, 1996.
- Asendorpf, Jens: Psychologie der Persönlichkeit, 2. Auflage. - Berlin u.a.: Springer, 1999.
- Beauvoir, Simone de: Das andere Geschlecht. Sitte und Sexus der Frau. - Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1982 (ursprünglich 1949).
- Belotti, Elena: Was geschieht mit kleinen Mädchen? - München: Verlag Frauenoffensive, 1985 (ursprünglich 1973).
- Brück, Brigitte; u.a.: Feministische Soziologie. Eine Einführung, 2. Auflage. - Frankfurt/Main + New York: Campus, 1997.
- Butler, Judith: Das Unbehagen der Geschlechter. - Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1991.
- Dörflinger, Helmut: Jungendarbeit am Wiener Gymnasium und Realgymnasium 21 "Bertha von Suttner". In: Bieringer, Ingo; Buchacher, Walter; Forster, Edgar J. (Hg.): Männlichkeit und Gewalt. Konzepte für die Jungendarbeit, 65-71. - Opladen, Leske + Budrich, 2000.
- Faulstich-Wieland, Hannelore: Geschlecht und Erziehung. Grundlagen des pädagogischen Umgangs mit Mädchen und Jungen. - Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1995.
- Fend, Helmut: Identitätsentwicklung in der Adoleszenz :Lebensentwürfe, Selbstfindung und Weltaneignung in beruflichen, familiären und politisch-weltanschaulichen Bereichen. - Bern u.a.: Huber, 1991.
- Franzoi, Stephen L.: Social Psychology. - Madison: Brown & Benchmark, 1996.
- Garfinkel, Harold: Studies in Ethnomethodology. - New Jersey: Prentice-Hall, 1967.
- Gildemeister, Regina: Geschlechtsspezifische Sozialisation. In: Soziale Welt 4/1988, 486-503.

- Gurmann, Maria: Reise zwischen den Geschlechtern. In: Kurier vom 27.06.2004, 19. - Wien.
- Hagemann-White, Carol: Sozialisation: Weiblich - männlich? - Opladen: Leske + Budrich, 1984.
- Hartfiel, Günter; Hillmann, Karl-Heinz: Wörterbuch der Soziologie, 3.Auflage. - Stuttgart: Kröner Verlag, 1982.
- Hurrelmann, Klaus: Einführung in die Sozialisationstheorie. Über den Zusammenhang von Sozialstruktur und Persönlichkeit, 4.Auflage. - Weinheim + Basel: Beltz, 1993.
- Kugelmann, Claudia: Identitätszwang oder Identitätsspielräume durch Bewegung, Spiel und Sport? In: Horstkemper, Marianne; Zimmermann, Peter (Hg.): Zwischen Dramatisierung und Individualisierung. Geschlechtstypische Sozialisation im Kindesalter, 125-142. - Opladen: Leske + Budrich, 1998.
- Lorber, Judith: Gender-Paradoxien. - Opladen: Leske + Budrich, 1999.
- Marsh, Jackie: "But I want to fly!" Girls and superhero play in the infant classroom. *Gender and Education* 12/2000, 209-220.
- Mikos, Lothar: Die Wirklichkeit der Medien ist die ihrer Nutzer. In: *Medienimpulse* 40/2002, 17-20.
- Morris, Jan: Conundrum. - London: Penguin Books, 1997 (ursprünglich 1974).
- Nunner-Winkler, Gertrud: Geschlecht und Gesellschaft. In: Joas, Hans (Hg.): *Lehrbuch der Soziologie*, 265-288. - Frankfurt/Main: Campus, 2001.
- Orner, Daniela: Geschlechtssensible Pädagogik im Kindergarten. In: Paseka, Angelika; Anzengruber, Grete: Geschlechtergrenzen überschreiten? Pädagogische Konzepte und Schulwirklichkeit auf dem Prüfstand. *Schulheft* 104/2001, 70-81. - Wien.
- Prengel, Annedore: Pädagogik der Vielfalt, 2. Auflage. - Opladen: Leske + Budrich, 1995.
- Pschyrembel Klinisches Wörterbuch, 258. Auflage. - Berlin + New York: de Gruyter, 1998.
- Rendtorff, Barbara; Moser, Vera: Geschlecht als Kategorie - soziale, strukturelle und historische Aspekte. In: Rendtorff, Barbara; Moser, Vera (Hg.): Geschlecht und Geschlechterverhältnisse in der Erziehungswissenschaft. Eine Einführung, 11-70. - Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1994.
- Sharaf, Dina: Spielend unterm Baum. Die besten Spiel-Ideen zum Fest. In: *News* 50/2002, 142-145.
- Trautner, Hanns Martin: Lehrbuch der Entwicklungspsychologie. Band 2: Theorien und Befunde, 2. Auflage. - Göttingen: Hogrefe, 1997.
- Zammuner, Vanda Lucie: Children's Sex-Role Stereotypes. A cross-cultural analysis. In: Shaver, Philipp; Hendrick, Clyde (Hg.): *Sex and Gender*, 272-293. - California: Sage, 1987.

II. Osvješćivanje

U drugom modulu seminara cilj je bio produbljivanje dotadašnjeg znanja i to na dva nivoa: s jedne strane na nivou svijesti, s druge strane na kognitivnom nivou. Tematsko težište bili su *rodni stereotipi* i kako isti bivaju stalno (re)producirani i učvršćivani našim individualnim djelovanjem, ali i putem medija, tako da ih svi posmatramo kao "prirodne", a ne više kao društveno i individualno proizvedene norme i vrijednosti.

Prilog Angelike Paseka razmatra najprije govor tijela i jezičke izjave. U nastavku se tačnije analiziraju i objašnjavaju mnoge fasete govora tijela na osnovu reklama tekstila. Đurđa Knežević se bavi medijima uopće i njihovim doprinosom pri (re)produkциji *rodnih stereotipa*.

Rodni stereotipi i njihova (re)produkacija

ANGELIKA PASEKA

Kako je pokazano i u prvom dijelu knjige, razmišljanje i djelovanje u (samo) dvjema kategorijama roda nije prirodni proces, već rezultat *socijalizacije*, u čiji tok se uključuju socijalne norme i vrijednosti za žene i muškarce koje vrijede u aktuelnom društvu.

Kao odrasle osobe nismo više svjesni da ova "svakodnevna teorija dvospolnosti" (up. Brück, 1997, 89) predstavlja društvenu konvenciju koja se morala usvojiti: proces usvajanja je izgubljen iz vida. *Rodni stereotipi* time postaju prividno "prirodne" karakteristike, koje naizgled već oduvijek postoje, podrazumijevaju se i kao slijed toga ne mogu se više preispitivati.

Time više nismo (samo) žrtve društvenih okvirnih uvjeta, kao subjekti imamo veću mogućnost da vlastitu situaciju odnosno situativni kontekst svjesno reflekтирамo i važeće norme manje ili više svjesno i kritički integriramo u vlastite tokove djelovanja, ili pak ne. Drugim riječima: svako doprinosi da norme o spolovima, dakle, odredene slike o ženskosti i muškosti postoje. Kako to činimo?

1. Kako se sami predstavljamo kao žene i muškarci: "doing gender"

Kao odrasle osobe rijetko svjesno o tome razmišljamo kako se krećemo kao žene tj. muškarci ili kako govorimo kao žene odnosno muškarci. Igre uloga mogu poslužiti za započinjanje jednog ovakvog procesa refleksije.

Igra - klupa u parku⁴

Osoba A sjedi na klupi u parku i čita novine.

Osoba B se približava i želi pokušati razgovarati sa osobom A koja tu sjedi, ali ova ne želi - želi da bude ostavljena na miru.

Radni nalog za osobu A koja sjedi: Odbijajte komunikaciju! Dajte do znanja da želite da vas ostave na miru i da niste zainteresirani za razgovor. Radni nalog za osobu B koja prilazi: Učinite da osoba koja sjedi razgovara s vama. Uputstva se tako mijenjaju da pozicije "odbrane" odnosno "napada" igraju i žene i muškarci.

⁴Ideja potječe od Mühlen Achs (1998), koja je ovu metodu već uspješno primjenila i sistematički procijenila na mnogim seminarima s odraslima.

Šta se "odigralo", posmatralo? Evo nekoliko scenskih isječaka:

Scena 1: Muškarac se približava ženi koja čita novine. "Draga milostiva gospodo! Ne želim da Vam se namećem ....". On sjeda, pri čemu ruku ispruža na naslonu u pravcu žene. Približava joj se, naslanja se. Žena se sve više povlači u stranu, kako bi ga izbjegla. Njeno mišljenje kasnije glasi: "Uzeo mi je prostor!"

Scena 2: Muškarac se približava. Ženu posmatra stoeći, s rukama na leđima, u raskoraku, ispravlja ramena, sjeda pored nje i pita: "Da li te novine ozbiljno shvatate?"

Scena 3: Muškarac sjedi. Žena se približava i sjeda na čošak klupe. Ostaje neopažena. "Oprostite. Imate li problema...?"

Scena 4: Muškarac sjedi. Žena dolazi i započinje razgovor: "Dobar dan! Smeta li ako ovdje sjednem?" Ona sjeda i počinje govoriti o sadržaju novina.

Iz ovoga se došlo do slijedećih saznanja: Iako je radni nalog za žene tj. muškarce bio isti, ponašali su se vidno drugačije.

Muškarci su uzimali prostor, širili se. Pokazivali su dominantnost i moć - kako svojim tijelom, tako i govorom. Koristili su pak različita sredstva: Muškarac iz prve scene je okarakteriziran kao "gentelman". Iako je ometao svog sugovornika, što je žena kojoj se obraćao smatrala itekako neprijatnim, komentar je bio da je riječ o kulturnom čovjeku: "Draga milostiva gospodo!" U drugoj sceni muškarac ostane dugo stajati i time demonstrira svoju veličinu naspram žene koja sjedi. Uz to se i širi: nogama (stoji u raskoraku) i s gornjim dijelom tijela. Ovaj izraz moći potcrtava i svojim izjavama: "Da li te novine ozbiljno shvatate?" Time prezentira da je značac i da je informiran, koji ne samo da poznae ove novine, nego si dozvoljava da daje mišljenje o njihovom nivou i sadržaju, zato što mu je poznata "stvarna" pozadina. On to čini na samosiguran i samosvjetan način i stoga od posmatrača/ica dobija naziv "folirant".

Žene stvari prilaze drugačije: One se čine neupadljivima kako bi imale uspjeha. One odmah sjedaju na čošak klupe, približavaju se polako i oklijevajući, ali drže odstojanje koje smatraju prikladnim. Ovu tjelesnu neupadljivost prati odgovarajuća usmena izjava, riječima: "Izvinjavam se", započinje žena dijalog u trećoj sceni. Time ne ispoljava samo nesigurnost, već i to da čini nešto što očigledno ne odgovara normi, čini se "krivom" i već unaprijed moli za oprost. Kako bi uspostavila kontakt pokušava se uživjeti u situaciju svog muškog sugovornika ("Imate li problema?") i demonstrirati empatijsko razumijevanje njegovog odbijanja. Ona zrači pouzdanjem i toplinom, žena, pored koje se čovjek može osjećati prijatno, te dobija naziv "sunce". U četvrtoj sceni žena nakon pozdrava pita da li smije sjesti ("Smeta li Vam...?"). Time prihvata činjenicu da muškarac koji tu već sjedi ima kao prvi pravo na klupu u parku, a istovremeno

se čini moliteljkom koja prodire u njegovo područje moći. Zatim počinje da govori o sadržaju novina i to u smislu razumijevanja ka onome koji je zainteresiran za ove teme - a ne da bi ga ismijavala (vidi muškarca u drugoj sceni). Ova žena se, također, doživljava kao "dobrodušna" i predstavlja "majčinstvo".

Na osnovu ove četiri scene kao primjeri se daju analizirati dva odlučujuća diskusiona pravca u istraživanju spolova/rodova: **razlika spolova/rodova i odnos spolova/rodova.**

(1) Razmatranje **razlike spolova/rodova** fokusira činjenicu, da živimo u "kulturalnom sistemu dvospolnosti" (Hagemann-White, 1984, 78). Dvospolnost je socijalna konstrukcija, a kategorije "žena" tj. "muškarac" su simboli u ovom socijalnom sistemu svijesti. "Ženskost" i "muškost" u istom ne postoje sami po sebi, već su proizvodi trajnih socijalnih konstrukcionih procesa. U čemu se to ogleda?

Modeli vlastitog predstavljanja koje upotrebljavaju "igrači" pokazuju jasan afinitet prema rodnim stereotipima koji vladaju u našem društvu (vidi tabelu 3 u prvom poglavlju). To znači da i žene i muškarci posežu za vrlo tradicionalnim slikama: tako se muškarci u igri uloga predstavljaju kao snažni, dominantni i suvereni dok su žene srdačne, osjetljive, prenaglašenih osjećanja, mekog srca i ponizne. Time što "igrači" preuzimaju, primjenjuju, žive takve slike uloga spolova, (re)produciraju iste i predstavljaju se sami kao žene i muškarci. Rod je onda "nešto što činimo" ili kako Mühlen Achs formulira: "Rod nije nešto što imamo, a pogotovo ne nešto što jesmo. Rod je ono što radimo" (Mühlen Achs, 1998, 21). U našem svakodnevnom ponašanju i u susretu s drugim ljudima nepogrešivo i permanentno ističemo kojoj rodnoj kategoriji bi željeli biti pripisani. Sve ove aktivnosti se označavaju kao "*doing gender*" ili "*gendering*".

"*Doing gender*" ne percipiрамо svjesno, takvi modeli teku kao rituali bez naše svjesne kontrole. Muškarac iz scene 1 dobija pitanje od svoje suigračice zašto joj se toliko približio, a on je začuden mislio o sebi da to inače ne bi uradio jer nije dominantan tip. Ipak: u ovoj situaciji on je znao kako proizvesti dominaciju i postići cilj. Jedna suigračica misli: "Pokušala sam na prirodan način ostvariti komunikaciju". Ušlo joj je u krv kako se "pravilno" mora ponašati, strategije su prešle u njenu "prirodu". O tome ponovo Mühlen Achs: "Društvena konstrukcija se pokazuje u naturalizaciji gendera i utjelovljenosti bipolarnog spolnog sistema u formi spolnog identiteta i ne može se više reflektirati" (ibidem, 30).

(2) Pogled na odnos spolova/rodova skreće pažnju na postavljanje hijerarhije "ženskosti" i "muškosti". Ove kategorije ne stoje ravnopravno jedna do druge već se stalno nalaze u neuravnoteženom socijalnom poretku. Takva neravnoteža je sama producirana u igri, dakle, konstruirana je (*doing gender*). Jer, bez obzira da li žena ili muškarac preuzimaju "poziciju napadača", razvija se iz same po sebi simetrične situacije nova nesimetrična koja se stvara različitim strategijama.

ma: jednom od muškarca koji pokušava isijavati snagu i nadmoćnost, drugi put od žene koja se ponižava i tako uspijeva. Mühlen Achs (1998, 127) naziva ovu paradoksnu strategiju "dominacija potčinjavanjem". Pri tome je zapanjujuće da "nisu potrebne nikakve pravne ili moralne sankcije da bi se žene u javnosti obuzdavale, za to im je potreban samo njihov lični interes" (Goffman, 1994, 127). Drugim riječima: žene se potčinjavaju i bez "naloge". Ovo podliježe samoreguliranju da bi se - u skladu s važećim rodnim normama - dobilo priznanje u socijalnoj interakciji.

2. Tijelo kao sistem gender-signala

Razlika i odnos među spolovima ne postoje sami za sebe nego se proizvode putem subjekata koji djeluju. Zato je potrebno pažnju usmjeriti ka instrumentima ovog procesa proizvodnje: na tijelo i govor tijela.

Putem govora tijela transportira se oko 70% svih socijalnih informacija iako se ove daju gotovo nikako ili nepotpuno kontrolirati jer je tijelo neprekidno aktivno. Mnogi znakovi govora tijela imaju univerzalna značenja, u istoj mjeri su važeća u svim kulturama, npr. smijanje ili plakanje kao izrazi veselja ili tuge. Tijelo dakle važi kao najznačajniji socijalni instrument komunikacije.

Naše tijelo ne pridonosi samo simbolično (re)produkциji socijalnih odnosa, nego i materijalno. I to dvojako (up. Villa 1996, 147). S jedne strane, to se pokazuje na osnovu različitog predstavljanja u formi specifičnih formi interakcije i pravila tjelesnog predstavljanja, npr. odjeća, kosa, gestikulacija, mimika, riječi. Mi koristimo i živimo ove razlike. S druge strane, socijalni red se manifestira u tijelu, tj. odnosi moći, vladavina i potčinjavanje utječu i formiraju tijelo i njegovo pozicioniranje u prostoru. Već Bourdieu (1982) je ukazao da tijelo predstavlja preferirano sredstvo distinkcije i instrument socijalne nejednakosti, npr. u držanju ili zahtijevanju odstojanja ili pri zauzimanju određenog položaja tijela pri pozdravljanju. "Preko tjelesnog habitusa dolazi do utjelovljavanja socijalnog reda" (Bourdieu 1982).

Tijelo doživljavamo kao pouzdan dokaz našeg identiteta. Istovremeno ono je rezultat duboke sabranosti socijalnih kategorija razlike spola, klase i etnija, i nije "prirodno" kako često mislimo. Utjelovljenje ovih društvenih kategorija je istupilo iz naše svijesti, tijelo je tako postalo našom "drugom prirodom" i u njoj su "pokopane" odgovarajuće norme i vrijednosti.

Na osnovu socijalnog reda u našem društvu za žene i muškarce postoje određeni gender-scenariji odnosno različite strategije kako da svojim tijelom uvjerljivo proizvedu svoj spolni identitet i predstave se pred drugima. I govor tijela se tako regulira, dakle socijalnim pravilima, posebno onim specifičnim

ženama i muškarcima. Mühlen Achs stoga označava tijelo kao umnogome najefektivniji "sistem gender-signala" (Mühlen Achs, 1998, 32).

Pri tome je tijelo medij i instrument. Preko tijela informacije dospijevaju do recipijenta, a da i nisu poželjne, dakle mi primamo takve informacije od drugih. Govor tijela se, međutim, može i svjesno iskoristiti da bi se nešto saopćilo, npr. moć i samouvjerenost ako se noge postave široko, nesigurnost i podređenost ako su noge prekrizene. Dozvoljeni repertoar ponašanja se pritom razlikuje u zavisnosti od spola: ono što je za muškarce primjerno, ne mora ni izdaleka biti za žene. Dok je, naprimjer, sjedenje s raširenim nogama potpuno prihvatljivo za muškarce, za žene je to nepristojno. Žene odgovaraju idealu ženskosti ukoliko postignu takve karakteristike izraza tijela kakve odgovaraju predodžbama ženskosti: emocionalnost, orientiranost ka vezi, sposobnost saosjećanja i spremnost na potčinjavanje. Dakle, ukoliko se žele predstaviti posebno "ženski", to ih dovodi do promjene tjelesnog predstavljanja. Istraživanje o upotrebi glasa kod američkih studentica na koledžu (up. Franzoi, 1996, 105) pokazalo je slijedeći primjetan rezultat: kada telefonski razgovaraju sa svojim "intimnim muškim prijateljem", mijenjaju glas i taj glas pokazuje "ženstvenije" karakteristike nego kada govore sa svojim "uobičajenim ženskim prijateljem". Dakle, njihov glas se povisuje, tiši je, mekši, djeluje opuštenije i prijatnije, ali i dječije, podanički, jednostavno "ženski" - i time je (i seksualno) atraktivniji za njenog "momka".

Sažeto i konkretno: naše tijelo je uvijek kulturni produkt u kome se oslikavaju socijalni odnosi, društvena podjela rada, razlike u klasi i također razlike u spolu. Time ono postaje posredna instanca između makro-nivoa (društvena klasa, etnij, spol) i mikro-nivoa (individualna subjektivnost).

3. Mediji i rod

Svakodnevница i mediji se međusobno prožimaju. Smislena izgradnja društvenog svijeta dešava se i pomoću medija. Neki autori misle da mediji, a posebno televizija, ima ključnu ulogu u strukturiranju savremenog identiteta.

Klasično pitanje u vezi s djelovanjem medija glasi: da li mediji oslikavaju stvarnost ili je tek konstruiraju? Evo pokušaja da se sažeto predstave odgovori nekih naučnika:

Mediji transportiraju društvene norme i to čine na dva nivoa: s jedne strane putem manifestnih sadržaja ponuda medija, s druge strane putem struktura i poređaka koji su latentno prisutni u sadržajima, a koji su samo djelomično raspoznatljivi, a još manje se mogu kontrolirati. Pritom se, međutim, ne pokrije stvarnost nego se konstruira vlastita (medijska) stvarnost (up. Schmidt,

2002, 9). Ove medijske stvarnosti recipijenti usvajaju aktivno na bazi svojih iskustava koje su skupili u toku socijalizacije. Time važi ono što je Mikos (2002, 17) veoma plakativno formulirao: "Stvarnost medija je ona koju posjeduju nji-hovi korisnici." Drugim riječima: isti medijski produkt je ovisan o sposobnosti usvajanja i osjećajima subjekata kao i situativnim uvjetima recepcije. Tako su istraživanja došla do spoznaje da se isti medijski produkti percipiraju ne od žena i muškaraca već prema vlastitoj slici ličnosti i biografskim događajima (up. Cornelissen, 1994; Bergler, Pörzgen & Harich, 1992).

Šta ovo, međutim, znači u kategoriji roda? Mediji oslikavaju, s jedne strane, odnose rodova koji vladaju u dotičnom društvu, transportirajući tako rodne stereotipe. Oni ih mogu pojačati ili oslabiti, mogu ih više ili manje kritički (re)producirati.

Bazirajući se na ovim promišljanjima istraživanje medija se raznoliko bavilo kategorijom roda. Konkretni sadržaji su se istraživali da bi se otkrilo koje slike ženskosti i muškosti su eksplicitno i implicitno sadržani u njima. Analiziralo se i kako ovi sadržaji djeluju na različite grupe žena i muškaraca.

Sada ćemo posebnu pažnju obratiti na reklame i upitati se kako se u toj oblasti tretira kategorija spola.

4. "Doing gender" u marketingu

Reklame predstavljaju "tačku kristalizacije simboličkog reda", tj. u reklamnim porukama se sakupljaju socijalne norme i vrijednosti, stilovi i forme života. "Modeli se ne pojavljuju slučajno u ovoj ili onoj pozici na plakatima, oglasnim stupovima, u televizijskim spotovima ili u novinskim reklamama. Iza njihovih pokreta стоји kalkulacija (Wilk, 2002, 21). Marketinški stručnjaci traže atraktivn okvir koji je prisutan u kulturnim modelima vrijednosti. Zato reklamne poruke i tijela prikazana u njima daju informacije o tome kakve vrijednosti, vodilje i poreci vrijede u jednoj kulturi, tijelo polako postaje "plakat za unutrašnje vrijednosti" (ibidem, 26).

Pri tome reklama stvara novu realnost jer ona "ujedinjuje i povezuje mnoštvo različitih tema, motive i diskurse koji nose simboliku iz neiscrpnih rezervi kulturnog značenja" (Zurstiege, 1998, 107). Ove teme se crpe iz realnih okvira, ali se sastavljuju na nov način. Pritom se marketing služi poznatim stereotipima i ritualima. Oni ne informiraju o individualnim stanjima, karakteristikama ili o ličnosti onih koji ih provode, "njihova svrha leži isključivo u tome da se istaknu i učvrste predodžbe i uvjerenja koja su duboko ukorijenjena u nekoj kulturi" (Mühlen Achs, 1998, 40). U marketinškom insceniranju se ova uvjerenja i predodžbe prikazuju pretjerano, zaoštreno i iskriviljeno da bi se pojačalo njihovo djelovanje što je Goffman (1981) proglašio "hiperritualizacija".

Time se reklami dodjeljuje funkcija podsticanja reda jer ona učestvuje u (re)produkциji poredaka, npr. rodnog poretka. "U slučaju društvenog razlikovanja među ženama i muškarcima marketing posmatra diferencirane rituale predstavljanja koji stalno dovode do izražaja i podržavaju ovu razliku i transformiraju je u komprimirane i inscenirane opise tih rituala" (Zurstiege, 1998, 124).

Ovaj osvrt na poznatu žensku i mušku tjelesnost i simboliku ima više razloga:

- S jedne strane, reklama može biti uvjerljiva samo ako se dijelovi insceniranja uklope u "inventar ja-konstrukcija" (Wilk, 2002, 77), dakle, ako recipijenti prepoznaju makar dijelove reklame i prenesu ih u svoju svakodnevnicu. Tematski odnos prema razlikovanju među ženama i muškarcima se pokazuje kao visoko informativan jer spol predstavlja identifikacijsku kategoriju.
- Kao drugo, upotreba prikazivanja spolova donosi i "pozamašne prednosti u tempu" (Zurstiege, 1998, 108) jer smislene ponude dolaze brzo i pouzdano. Da bi se ovo zajamčilo, upotrebljavaju se "hiperritualizirane" i komprimirane forme prikazivanja (vidi gore) jer su one pune, realnije i prodornije nego realna, neinscenirana prikazivanja.
- Kao treće, različite marketinške forme stoje svakodnevno u konstantnom takmičenju za pažnju. Uspješna reklama mora, dakle, poslati signale koji su trenutno dokučivi (npr. spol).

U marketingu se dosta radi s govorom tijela jer se on kod recipijenata umnogome otima kognitivnoj kontroli. Međutim, baš u tijelu su upisani simbolični poreci. Govor tijela se stoga pokazuje kao idealan instrument ritualiziranja spola.

4.1. O govoru tijela u reklamama za tekstil

Kao slijedeće, prikazivanja spolova u reklamama treba analizirati prema tome kako se sredstvima govora tijela konstruiraju razlike i odnos spolova.⁴

Kako se dolazi do muškosti i ženskosti u datim reklamnim prospektima? U cilju odgovora na pitanje provedena je sadržajna analiza reklamnih prospekata za tekstil. Konkretno je istraženo koji se znaci, rituali i simboli-ka koriste i šta znače.

Posmatrani su slijedeći dijelovi tijela tj. inscenacije:

- Držanje tijela pri stajanju i sjedenju

⁴ **Ovdje prezentirane strategije** sigurno nisu potpuno predstavljene u svojoj cijelokupnoj raznolikosti, nego se orijentiraju prema rezultatima do kojih se došlo na seminarima. Detaljnije opise pronaći ćete kod autora/kinja: Goffman (1981.) i Mühlen Achs (1998.).

- Ruke i šake
- Držanje glave i lice
- Tijelo u ležećem položaju
- Odnosi između žena i muškaraca

Rezultati su⁵:

Držanje tijela pri stajanju i sjedenju

Muškarci stoje uspravno, njihovo držanje izgleda obuzданo i opušteno, time izražavaju samosvijest.

Muškarci stoje u raskoraku, prividno potpuno neizvještačeno, zahtijevaju više prostora kao izraz značaja i važnosti. Muškarci si mogu uzeti slobodu da prekrše pravila pristojnosti i da demonstrativno zauzmu prostor i time demonstriraju dominantnost.

Kada sjede, zauzimaju besprijeckorno, uspravno, istovremeno ugodno i opušteno držanje, te time izražavaju otmjenu, ali nenapadnu eleganciju

Žene svoje tijelo ne prezentiraju niti u pravom, uspravljenom držanju, niti isto izgleda opušteno. Držanje dame zahtijeva visoki stepen kontrole tijela.

Generalno se prenosi utisak da je njen tijelo labilno, lomljivo, mršavo i bez mišića, utisak koji stvara nagnuto, često savijeno i slomljeno držanje i mali raskorak.

Žene rijetko stoje objema nogama na tlu, često se njihovo tijelo oslanja na samo jednu nogu čime se ona lako dâ izbaciti iz ravnoteže. Sve ovo može biti obrazloženo kao nedostatak samosvijesti, stida i nesigurnosti (jer ko još pokušava, balansirajući na jednoj nozi, provjeriti temperaturu vode u bazenu?).

⁵ **Ovdje korištene fotografije** potjeću s internet-stranice modne kuće Peek & Cloppenburg, čiji je reklamni materijal analiziran u ovom seminaru.

http://www.peekundcloppeburg.de/puc_neu/de/herren/02_20_herren/02_20_herren.html (10.08.2004.)

Kada se žene pokazuju u sjedećem položaju, često zauzimaju držanje koje ne zahtijeva mnogo prostora. Noge su često prekrštene, butovi stisnuti, najčešće u izvještačenoj pozici. Sve ovo ponovo pokazuje nesigurnost i stid.

Ženama se daje za pravo da sjede kao djeca. To gotovo nikako ne doprinosi stjecanju statusa, nego ih čini bićem kojem treba zaštita, bićem koje ne može zauzeti isti status kao muškarac.

U jednoj od narednih varijanti žene se pokazuju u ekstravagantno ženstvenim pozama sjedenja, pri čemu se iskazuju seksualne fantazije dominantnosti.

Ruke i šake

Šake muškaraca se često nalaze uz tijelo ili na samosvjestan način oslonac nalaze na kukovima odnosno nalaze se u džepovima (vidi gore). Laktove koriste za stvaranje prostora i poštovanja. Ruke poput barijere prekrštaju na grudima.

Uz to muškarci drže stvari u rukama (npr. novine, sportske sprave). Prsti i palac pokazuju u željenom pravcu i mogu biti interpretirani kao izraz upravljenosti cilju.

Žene se prikazuju sa rukama koje drže uz tijelo, pri čemu su šake ispružene. Ruke ponekad ponizno sklapaju ili drže pred tijelom. Prste i palac sisaju i grickaju.

Žene se pokazuju u pozama u kojima se na nešto (npr. tašnu) tj. nekoga (vidi sliku dole) hvataju odnosno oslanjaju - kao da treba oslonac i pomoći.

Glava i lice tj. izraz lica

Muškarci glavu drže uspravno, njihov pogled je direkstan. Izuzetak je kada time trebaju izraziti ironične aluzije.

Tipično muško lice izgleda nepomično, bezizražajno i bezosjećajno (kako odgovara klišeu da muškarci ne smiju pokazivati osjećanja) i time su više neprijazni negoli pristupačni. Mimika pokazuje dominantnost. Pogled je direkstan, prav, ukočen, jasno upravljen u posmatranu osobu, fokusiraju je i pokazuju da su svjesni moći. Pogled, stoga, djeluje odlučujuće, s objektom u viziru, ponekad se pogled gubi u daljinu.

Tipični muškarci se rijetko smješkaju, a kada je to slučaj, onda to djeluje samosvjesno, uvjereni u pobjedu, zadovoljno.

Veoma tipično za prikazivanje žena je koso držanje glave. Ovaj simbol može biti tumačen na različite načine: kao elementarni znak spremnosti na podređenost i pokornost, kao klasični simbol poniznosti i svojevoljnog samoodričanja, kao izraz ljubaznosti, sredstvo umirivanja, nesigurnosti, zbumjenosti, bespomoćnosti, smetenosti i slabosti.

Pri mnogim prikazima glava je pogнутa, istovremeno kao gest zbunjenosti naspram posmatrača.

Upravo ovim pokretom glave muški atributi koji označavaju samostalnost (npr. veliki raskorak), postaju absolutni i time se poništavaju.

Izraz lica žena pokazuje dva tipična primjera: prikazuje se živahan, ljubazan-susretljiv osmijeh, izraz radosne naivnosti i bezopasnosti, jer se osjećanja pokazuju bez ikakve pritajene misli i namjere. Utisak naivnosti pojačava koso držanje glave.

Druga varijanta se koristi sa seksualiziranim atributima: pogled je lascivan, poluprekiven, sanjiv, malo otvorenih usta. Ovo djeluje veselo, koketno, zavodnički, ali i krhko.

Efekat dodatno pojačava oslanjanje na ruke, pognuto ili ukošeno držanje glave ili podignut pogled žene zbog visokog pozicioniranja kamere. To daje odraz podređenosti, predanosti i raspoloživosti.

Tijelo u ležećem položaju

Dok se muškarci rijetko prikazuju u ležećem položaju, žene češće srećemo na ležaljkama, na kauču, u krevetu ili čak na podu u ležećem ili poluležećem položaju. Odgovarajućim uglom kamere pogled na ženu je usmjerjen odozgo nadole, tako da djeluje krhko, ali i podređeno i predano, spremna da muškarac legne pored nje, utisak koji pojačavaju odgovarajući asesoari, npr. jastuci.

Odnosi između žena i muškaraca

Prikazivanje odnosa između istih spolova

Odnosi među muškarcima se uvijek prikazuju simetrično i principijelno jednako vrijedno. "Pravi" muškarci sa svojim priateljima osjećanjima mogu dati oduška, međusobno si daju prostora i slobodu kretanja, zajedno se zabavljaju. često se u blizini nalaze tipično muški objekti, npr. automobil ili fudbalska lopta. Ovi pokazatelji vrijede i za prikazivanje dječaka.

Odnosi između žena i muškaraca su prema potrebi simetrični ili asimetrični.

Odnosi između spolova

Ovdje dominiraju asimetrični primjeri prikazivanja, to znači držanje ispod ruke, ramena-kuk-zagrljaj, držanje za ruke bivaju tako prikazivani da simbolično signaliziraju ovisnost žene i podršku muškaraca. Muškarci često pokazuju viteško ponašanje, to znači bivaju prikazivani u ulozi zaštitnika žena i/ili djevojčica.

Muška nadmoć se inscenira slijedećim pomoćnim sredstvima:

- Relativni odnosi veličina: Muškarac stoji iznad žene, što ženama olakšava da se na njega naslanjaju u potrazi za zaštitom, ili stoje u prvom planu, tako da

žena iza njega istovremeno postaje nebitan objekat.

Čak kada se ne obraća pažnja na odnose veličina, time se najčešće stvara sasvim drugo djelovanje, jer se nadvisivanje zamjenjuje drugim ritualima (npr. djetinjasto ponašanje, žena u ležećem položaju).

- Međusobno držanje: Kada muškarci grle žene, ograničavaju im slobodu kretnja. Kada žene grle muškarce, čvrsto ih čuvaju, traže oslonac, žele se priljubiti, pogled je pun divljenja.

- Biraju se i odgovarajući oblici prikazivanja odnosa roditelji-dijete, u kojima se žena naivnošću koja djeluje djetinjasto inscenira zajedno s muškarcem.

4.2. O drugim aspektima simbolike spolova

Spolovi se ne insceniraju na različit način ili u različitim statusnim pozicijama samo prikazivanjem tijela. Postoje i drugi simboli kao boje, objekti koji se uvrštavaju (npr. životinje, krajolici), ali se i određenim poretkom predmeta ili osoba mogu postići različiti efekti.

Kao primjer je dato nekoliko demonstrativnih rezultata iz analize poljoprivrednog stručnog časopisa. (Riegler-Nurscher, 2002.):

Ukoliko se reklamira tehnika tj. tehnički proizvodi kao traktori ili mašine, pri prikazivanju likova dominiraju muškarci. U reklamama za sjeme date su isključivo slike žena - tijela žena, često u bijeloj odjeći, kao simbol plodnosti.

U reklamama za sredstva za zaštitu biljaka i gnojivo prisutni su kako žene tako i muškarci, doduše s različitim ciljevima: ukoliko sredstvo za zaštitu biljaka treba predstaviti kao sredstvo koje ne ugrožava okoliš, koje nije štetno za zdravlje i sl. na slikama su u svijetle boje odjevne žene. Bijelo je boja nevinosti i čistoće, neslomljenog svjetla, absolutne istine. Ukoliko se sredstva za zaštitu biljaka trebaju prezentirati kao jaka i posebno djelotvorna, predstavljeni su muškarcima i jakim bojama.

Ovim oblikom prikazivanja žene i muškarci se ne predstavljaju samo različito

u smislu sistema *dvospolnosti*. Time se obuhvata i tradicionalno shvatanje o odnosu spolova. Kultura i tehnika su "muški", priroda, plodnost i rasplodivanje su "ženski".

5. Sažetak

Jedan od ciljeva drugog bloka seminara bio je stvaranje (veće) svijesti o tome da postojeći sistem dvospolnosti ne predstavlja s vana i pod prisilom nametnut sistem, nego da se stvara aktivno u okviru interakcija, uz pomoć vlastitog tijela i jezika, ali i medijalno. Baza za stvaranje ovog sistema, "*doing gender*", su predstave i očekivanja, koje si sami postavljamo u smislu samokategorizacije kao žensko ili muško, koje imamo i prema drugim ženama odnosno muškarцима. "Vjerske predstave spolova dalje doprinose tipiziranju spolova kao proročanstvo koje se samo ispunjava" (Kotthoff, 1994., s.166), te se uвijek iznova potvrđuju u interakciji ili putem medija. I sama odstupanja ovaj poredak ne mogu poljuljati, već se integriraju u sveobuhvatni koncept kako odgovara poslovici: "Izuzetak potvrđuje pravilo".

Drugi cilj se sastojao u svjesnoj spoznaji i otkrivanju simbolike ritualiziranih poruka o ženskosti i muškosti na osnovu reklamnih prospekata. Stalne slike i fotografije (npr. iz novina ili reklama koje stižu putem pošte) metodički su veoma prikladne za ovakvu analizu, zato što se na miru mogu posmatrati i što su mnogobrojne. Otkrivanjem sredstava za konstrukciju razlika spolova i odnosom spolova koji čini temelj, trebao bi biti napravljen dalji korak u pravcu veće senzibilnosti u odnosu na vlastiti način prikazivanja spolova i promatranje insceniranja u direktnom kontaktu sa osobama (npr. učenicima/cama, kolegama/icama).

Literatura

- Bergler, Reinhold; Pörzgen, Brigitte; Harich, Katrin: Frau und Werbung. Vorurteile und Forschungsergebnisse. - Köln: Deutscher Inst.-Verlag, 1992.
- Bourdieu, Pierre: Die feinen Unterschiede. - Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1982.
- Brück, Brigitte; u.a.: Feministische Soziologie. Eine Einführung, 2. Auflage. - Frankfurt/Main + New York: Campus, 1997.
- Cornelißen, Waltraud: Klischee oder Leitbild? Geschlechtsspezifische Rezeption von Frauen- und Männerbildern im Fernsehen. - Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
- Franzoi, Stephen L.: Social Psychology. - Madison: Brown & Benchmark, 1996.
- Goffman, Erving: Geschlecht und Werbung. - Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1981 (Original: Gender Advertisements, 1979).
- Goffman, Erving: Das Arrangement der Geschlechter. In: Goffman, Erving: Interaktion und Geschlecht, 105-158. - Frankfurt/Main & New York, 1994 (Original: The Arrangement Between the Sexes, 1977).
- Hagemann-White, Carol: Sozialisation: Weiblich - männlich? - Opladen: Leske + Budrich, 1984.
- Kotthoff, Helga: Geschlechts als Interaktionsritual? Nachwort in: Goffman, Erving: Interaktion und Geschlecht, 159-194. - Frankfurt/Main & New York, 1994.
- Mikos, Lothar: Die Wirklichkeit der Medien ist die ihrer Nutzer. In: Medienimpulse 40/2002, 17-20.

- Mühlen Achs, Gitta: Geschlecht bewusst gemacht. Körpersprachliche Inszenierungen. - München: Verlag Frauenoffensive, 1998.
- Riegler-Nurscher, Karoline: Frauen in/und Landwirtschaft. - Unveröffentlichte Seminararbeit an der Universität Linz, 2002.
- Schmidt, Siegfried J.: Medien als Wirklichkeitskonstrukteure. In: Medienimpulse 40/2002, 5-10.
- Villa, Paula-Irene: Spürbare Zugehörigkeiten. Klasse und Geschlecht als zweifache Positionierung des Leibes. In: Fischer, Ute Luise; u.a. (Hrsg.): Kategorie: Geschlecht? Empirische Analysen und feministische Theorien, 141-162. - Opladen: Leske + Budrich, 1996.
- Wilk, Nicole W.: Körpercodes. Die vielen Gesichter der Weiblichkeit in der Werbung. - Frankfurt/Main + New York: Campus, 2002.
- Zurstiege, Guido: Mannsbilder - Männlichkeit in der Werbung. Zur Darstellung von Männern in der Anzeigenwerbung der 50er, 70er und 90er Jahre. - Opladen: Westdeutscher Verlag, 1998.

Rodni stereotipi i njihov utjecaj u svakodnevniči na primjeru medija

|| ĐURĐA KNEŽEVIĆ

"Alka Ivanišević iz Zavoda za zapošljavanje kaže da je potražnja za keramičarima toliko velika da im se nedavno javila jedna privatna tvrtka koja je, u nedostatku kvalitetnih keramičara, **bila zainteresirana čak i za žene** (istakla ĐK), a Zavodu je predložila da nekolicinu njih osposobi za takav posao".

"Glas Slavonije", 21.7.2004. članak je inače o upisivanju u zanatske srednje škole

Naći primjer stereotipa temeljenog na odnosima rodova u medijima nije nikakav velik posao. Naprotiv, prava je neprilika napraviti izbor iz tako velike ponude kakvu nalazimo u tiskovnim medijima u državama bivše Jugoslavije, iako se ni ostatak svijeta, nažalost, ne može potužiti na nedostatak sličnih. Za početak i osnovicu teksta o rodnim stereotipima odabrala sam upravo ovaj na samom početku iz više razloga. Bilo bi mnogo jednostavnije naći neki direktniji primjer, recimo, neku od izjava kakve ličnosti iz našeg javnog života rado daju, a u kojoj je posve razvidan i neskriven seksizam temeljen, dakako, na duboko ukorijenjenim stereotipima. Sjetimo se samo izjave nekadašnjeg zastupnika u Hrvatskom saboru, a sada člana Ustavnog suda Republike Hrvatske, najvišeg sudbenog tijela u državi, Vice Vukovića, koji je kolegici, saborskoj zastupnici Đurđi Adlešić jasno i glasno u saborskoj raspravi poručio: "Manje pričaj, više radaj!" Ili još jednog znamenitog iskaza, također, jednog bivšeg zastupnika u Hrvatskom saboru, Ante Kovačevića, koji također kolegici u saborskim klupama, Vesni Pusić, poručuje da "nije stvorena za mudraca već za madracu". Ti i takvi primjeri su zastrašujući i izazivaju zgražanje i gnjev dosta široke publike, i to dobrom dijelom zbog brutalnosti i primitivnog tona i načina, a možda manje zbog sadržaja. Stoga, paradoksalno, djeluju slabije, odnosno manje dubinski pokazuju u kojoj je mjeri društvo impregnirano rodnim stereotipima.

Gornji primjer, naprotiv, djeluje gotovo bezazleno. Velika većina čitateljica i čitatelja vjerojatno neće niti primijetiti da tu nešto nije u redu. U ovoj izjavi naglasak je na onome "čak i za žene", jer potražnja je tolika da onih koji to mogu raditi (muškarci) nema dovoljno. Operira se, dakle, jednim od tvrdo ukorijenjenih rodnih stereotipa, koji dijeli poslove na "muške" i "ženske". U našim patrijarhalnim kulturama "svi znaju", i bez posebnog učenja, koji su to "muški" odnosno "ženski" poslovi. I bez dugog nabranjanja poslova koji se dijele po tom principu, uglavnom se može reći da su za žene rezervirani poslovi u kući i

kućanstvu i oko njih, uključujući i odgoj djece, dok su muški poslovi vezani za javni prostor. Često se u obranu te podjeli navodi da podjela ide po razdjelnici lakših i težih poslova, što i nema osnove, osobito u modernim vremenima s tehnološkim razvijenom proizvodnjom, pri čemu podizanje teških tereta ionako više nije posao za ljude već kranove, viličare, hidrauliku itd. Isto tako, i u tradicionalnim društвима vrlo teške poljske rade obavljaju žene, pa se ipak ti poslovi smatraju "ženskima". I dok će, primjerice, žene na selu posve ravno-pravno s muškarcima, ako ne i većinom, ubirati ljetinu, tovariti kola i prenositi teške terete, pravilo stereotipa nalaže da na sajmove s proizvodima ide muškarac. Prati posude ili prati automobil je jednako teško (ili lako), ali podjela je stroga i iznimke samo potvrđuju pravilo. Posude Peru žene, a automobile muškarci. Pranje posuda je repetitivno, odvija se svakodnevno (i po više puta) i van očiju javnosti i rezultat toga rada nije predviđen da bude vrednovan u javnosti. Pranje automobila, ma kako banalna akcija bila u pitanju, jest orijentirano prema van, automobil je reprezentativan i prestižan za vlasnika. Ukratko, ovakva podjela pokazuje mjesto predstavnika jednog roda u društvu. Za muškarca je predviđen i (p)ostavljen javni prostor, koji se onda brani i takvim objašnjenjima kakva su "teški" i "laci" poslovi, koji (više) nemaju smisla, ako su ga ikada imali. U skladu s postojećim stereotipima, ženi nije mjesto u javnom prostoru. Ono što joj ostaje jest prostor privatnosti, u kojem muškarac, također, ima mjesto. Na kraju vidimo da je muškarac smješten u javnom i u privatnom prostoru, dok je žena ograničena samo na privatni. Iako je doduše od pojma privatnog u modernim društвимa ostalo malo toga, ta se podjela održava i dalje budуći da je historijski podjela na javno i privatno nastala na temelju dominacije. Muškarci su, naime, djelovali u javnosti jer su i u privatnom prostoru imali neograničenu moć.

Da bi se "branila" ovakva temeljna postavka odnosno podjela, postoje tj. proizvedeni su i neprestano se obnavljaju, i kroz neformalno (ono što se često naziva "školom života") ali i formalno učenje prenose mnogi drugi stereotipi koji potvrđuju i dodatno "elaboriraju" osnovnu podjelu. Najizrazitiji i sigurno najrašireniji, pa onda i opće prihvaćeni su stereotipi koji se odnose na spolnost. Dubinu i tvrdokornost usađenosti i perpetuiranja tih stereotipa u društvenoj svijesti i ponašanjima svjedoči to što ih se velikim dijelom temelji u biologiji. Naime, iz razlika u biologiji dvaju spolova izvode se psihološke i mentalne razlike i onda prevode u društveni kontekst, gdje se potom "objektivno" vrednuju. Muške biološke osobine vrednuju se kao bolje, snažnije, važnije, djelotvornije, a ženske biološke osobine, s druge strane, kao slabije (češće je u uporabi pojam "nježnije"), manje važne, nedjelotvorne (svakako ne u javnom prostoru). Na takvu temeljnu podjelu nadograđuju se daljnja značenja i "karakteristike". Proces učenja o tim značenjima i karakteristikama počinje od trenutka rođenja. Notorne boje za djevojčice (roza) i dječake (plava), izbor igračaka za djevojčice (lutke i odjeća za lutke, kuhinjski pribor, ukraši i kozmetika) i za dječake

(oružje, oruđe, strojevi, automobili). Pritom značajnu ulogu ima i buduće zanimanje djeteta. Za djevojčice je malo što predvideno u smislu poticanja prema nekom određenom zanimanju. Više se radi o neodređenom "nježnom" obliku odgoja i usmjeravanja, pa se tako djevojčice usmjeravaju prema muzici (sviranje ili pjevanje), plesu, tzv. lijepim umjetnostima, čitanju, književnosti. Za dječake, pak, roditelji postavljaju drugačije zahtjeve i visoke standarde za budući izbor zanimanja. Pokloni i igračke za njih uključivat će razne jednostavne aparate, mikroskope i stetoskope, modele strojeva, alate i slično. Briga za tijelo, također, se radikalno razlikuje kada su dva roda u pitanju. Dječacima po samorazumijevanju simbolički i stvarno pripada lopta (htjeli to oni ili ne, bili vješti s loptom ili ne), a djevojčicama ritmička. I opet je prisutna prostorna podjela na vanjski (nogomet i razne igre loptom) i zatvoreni, unutarnji prostor (ritmika). Dihotomija na koju se oslanjaju rodni stereotipi kreće se na opoziciji muško-žensko = snažno-slabo = javno-pravatno = nadređeno-podređeno.

Seksualnost, koja je u samoj osnovi oblikovanja rodnih stereotipa, također, određuje muško-ženski odnos kao odnos jačega i slabijega, nadređenoga i podređenoga, aktivnoga i pasivnoga. Prosječni građanin 20. i 21. stoljeća nije u bitnome mnogo odmakao od suvremenika Venere Willendorfske. Naime, kao i u ta pradavna vremena, kada su se na ženi vidjela samo sekundarna seksualna obilježja (velika prsa, predimenzionirana stražnjica, veliki trbuh, bujna kosa) bez lica i sa slabo razvijenim rukama i nogama, s rudimentarnim prstima, i današnji građanin nastavlja sa sličnim percipiranjem žene. Dovoljno je pogledati reklame i ustanoviti da se ogromnu većinu najraznovrsnijih proizvoda reklamira korištenjem žena, zapravo ženskog tijela. Viđali smo reklame za automobilske gume na plakatima u središtu kojih je bila gola balerina (autogumu se, međutim, na tom plakatu nije moglo vidjeti), ogoljeli gornji dio ženskog tijela reklamirao je crijepl za pokrivanje krovova, gola ženska leđa i stražnjica svojedobno su reklamirali Zagrebački muzički bijenale, a relativno nedavno imali smo i reklamu za kobasice Gavrilović koja je prikazivala kobasicu položenu između golih ženskih grudi. Nabrajati bi se moglo unedogled. Svakako, i današnji prosječni građanin, htio-ne htio (svakako je prisiljen gledati reklame na televiziji i izložen je agresiji predimenzioniranih billboarda po ulicama gradova i cestama) vidi ženu kao i suvremenik Venere Willendorfske, to jest, najčešće je prikazan torzo žene (dakle bez glave), ili je žena ledima okrenuta gledatelju, ili se glava (čak ni tada ne nužno) vidi ako je u pitanju reklama za zubnu pastu ili šampon za kosu.

U osnovi, rodni stereotipi temelje se na dihotomiji "jači spol" - "slabiji spol", u stvari oni su suštinski izraz dominacije (muškog spola nad ženskim, odnosno jedne vrste ljudi nad drugima) i svojim reproduciranjem pomažu održavati tu dominaciju što je u samoj svojoj ljudskoj biti nehumano, dok je u političkom smislu nedemokratski. Sama se dominacija, ipak, ne može svesti na stereotipne predstave i ideje. Bilo bi u tom slučaju suviše lako sa stereotipima koji bi jed-

nostavno nestali kada bismo ih nekom kolektivnom pedagogijom uklonili iz medija i obrazovanja. Ma koliko je dokazivo (i koliko se i dalje dokazivalo) da se snaga, odnosno slabost jednog spola jednostavno ne temelje na stvarnosti, moć patrijarhalne socijalizacije je toliko jaka da čak i oni koji su time pogodeni (u stvari, pogodeni su svi, i muškarci i žene, no žene, ipak, u daleko većoj mjeri) prihvataju te stereotipe i razvijaju ih dalje kroz vlastitu socijalizaciju, jednakо kao i kroz socijalizaciju sljedećih naraštaja. Svoje djece na prvom mjestu.

Mediji, pak, kao samoevidentnu stvar neprestano reproduciraju stav da su muškarci dominantni i dakako ne čine nikakav napor da (se) upitaju i vide (pa onda i ukažu) na sve one situacije u kojima neravnopravnost dolazi do izražaja. Pa onda u medijima i nemamo osvrte i neprestano ukazivanje na manje žena u organima odlučivanja (u politici jednako kao i u ekonomiji), nitko ne opaža pa onda niti ne kritizira raširenu pojavu da se žene sluša sa manje pažnje, da ih se češće i lakše prekida dok govore, kako ih češće i lakše zovu imenom (a muškarce prezimenom) i tome slično. U svakom slučaju, eksplicitni stereotipi nam, paradoksalno, kazuju manje od skrivenih, tj. onih koji djeluju gotovo kao prirođan okvir.

III. Učiti svjesno gledati

U oba prva seminarska modula cilj je bio da se učesnici seminara zainteresiraju i postanu otvoreni za pitanja relevantna za spolove/rodove. Inputi koji su orijentirani na djelovanje i samostalno isprobavanje (u igri uloga, pri analizi reklamnih prospekata, ali i u okviru projekata u školama) proizveli su motivaciju za još preciznije razmatranje školske svakodnevnice. U nekim projektima se pojavilo veliko nezadovoljstvo udžbenicima (projekti o ljestvici tijela i pravilima oblaćenja u tranziciji, vidi poglavlje 4) jer se gotovo nisu mogli naći korisni tekstovi ili slike; umjesto toga otkriveno je mnogo prikaza žena i muškaraca koji nalikuju klišeu.

U trećem seminarskom modulu učesnici/se seminara su zato željeli više informacija o udžbenicima kao sredstvu za provođenje "tajnog nastavog plana" u školama i odgovarajući know-how za samostalno provođenje analize udžbenika (vidi poglavlje 4).

Stoga prilog Angelike Paseke najprije uvodi u diskusiju o "tajnom nastavnom planu" škole. Autorica pritom stavlja u prvi plan analize udžbenika i njihov udio u (re)produkциji tradicionalnih očekivanja uloge spolova. Svenka Savić fokusira značaj jezika za konstrukciju rodnih razlika i odnosa među rodovima. Jezik proizvodi svoju vlastitu stvarnost za čitaocu/čitateljicu, stoga jezik može producirati i iskrivljenu stvarnost. Jana Baćević se intenzivno pozabavila religijskim knjigama Srpske pravoslavne crkve i istražila prikaze rodova koji sadrže klišee. Na kraju učesnici/učesnice seminara imaju riječ: Angelika Paseka je u sažetku prezentirala rezultate analiza udžbenika koje su oni proveli.

Udžbenici kao instrumenti "tajnog nastavnog plana" škole

ANGELIKA PASEKA

Udžbenici - djeca ih na kile vuku kući i opet u školu, satima rade njima s više ili manje volje. Produciraju se u velikim tiražima nakon što su ispitani i proglašeni važećim od državnih instanci. Šta je, dakle, tu toliko "tajno" da se isplati preciznije ih pogledati?

Diskusija oko udžbenika na njemačkom govornom području počela je oko 1960. pri čemu su se iskristalizirala dva potpuno različita pravca diskusije: jedan se fokusira na metodičko-didaktička pitanja, znači pitanja pripremanja sadržaja nastave u formi adekvatnoj uzrastu, drugi je, pak, ukalupljen u tzv. "feminističko istraživanje škole". U slijedećim izlaganjima je pogled upućen na drugi pravac diskusije.

1. Škola kao "gender institucija"

Uprkos uvodenju *koedukacije*, tj. zajedničke nastave za dječake i djevojčice, u drugoj polovini 20. stoljeća i školskih uspjeha djevojčica, naučnici u obrazovnoj oblasti su kritički konstatirali da se u pogledu tradicionalne raspodjele uloga u porodici i zapostavljanju žena na tržištu rada gotovo ništa nije promijenilo. Već pri izboru zanimanja većina djevojaka se odlučuje za mali broj zanimanja. One obično prekidaju svoju poslovnu karijeru jer su kao i do sada primarno odgovorne za odgoj djece i domaćinstvo. Njihove šanse za siguran stalni posao su mnogo manje nego kod muškaraca, a i mogućnosti napredovanja su, također, ograničene. Posljedica: žene zarađuju znatno manje od muškaraca i više su pogodene siromaštvo.

Kako se može objasniti ovakav nesklad? U tu svrhu je podvrgнутa analizi škola kao institucija obrazovanja. Rezime feminističkog istraživanja škole: škola kao važna instanca socijalizacije pored porodice i medija učestvuje u velikoj mjeri u održavanju hijerarhijskog odnosa među spolovima i podjeli rada vezanoj za spolove. Postoji "tajni nastavni plan" ("*hidden curriculum*") koji uskraćuje prava djevojkama i ženama pored oficijelnog postulata o jednakopravnosti spolova. To uskraćivanje se vrši tako što im se prenose poruke "usput" i "nenamjerno" koje ih upućuju na njihove tradicionalne zadatke, uloge i pozicije. Škola je - kao sve društvene institucije (npr. porodica, država, vojska) - pod većim utjecajem muškaraca: u svojoj strukturi, sadržajima koji se prenose, normama i vrijednostima, podjeli rada. Australski sociolog Robert W. Connell označava, stoga, školu kao "*gender-instituciju*" odnosno govori o "*gender-režimu*" u školi, tj. kulturne

predodžbe o "ženskosti" i "muškosti" prodiru u školu kao i društveni odnosi vladanja koji diskriminiraju djevojke i žene (up. Schneider, 2002, 476).

Kako i gdje djeluje ovaj "tajni nastavni plan"? Ovdje je nekoliko rezultata iz prve faze feminističkog istraživanja škole.⁶

- O raspodjeli pažnje u razredu: Dječaci dobivaju više pažnje od nastavnika/nastavnica jer im se više obraćaju i bivaju više prozivani. U miješanim razredima u razgovoru u nastavi dominiraju dječaci. Oni govore češće, duže, upadaju u razgovor češće nego djevojčice, svoje priloge saopćavaju razredu mnogo češće, a da nisu ni prozvani, ali i čekaju manje da bi ih prozvao nastavnik/nastavnica.
- O raspodjeli prostora: dječaci uzimaju više prostora za kretanje nego djevojčice i to u prostorijama škole - u razredu, u hodniku ili školskom dvorištu.
- O nastavnim planovima i sadržaju nastave: oni su skrojeni prema muškim interesima, ženska dostignuća u pojedinim naukama se slabo ili nikako tematiziraju, a i u historijskim prikazima se ignoriraju ženski dometi.⁷
- O jeziku: jezički djevojčice i žene postaju nevidljive. S jedne strane, to se događa ukoliko se uopćeno priča o "mladima" ili "djeci" iako djevojčice ne spadaju u taj kontekst (npr. nasilje "mladih"). S druge strane se djevojčice i žene moraju poistovjetiti s muškim oblicima u jeziku (npr. učenik, nastavnik) jer se takvi oblici definiraju kao "neutralni".
- Raspodjela žena i muškaraca na pojedine pozicije u školskoj hijerarhiji je jasan indikator za raspodjelu moći u društvu: muškarci su "gore", žene "dolje". Ukoliko su djeca mlada, a sadržaji "specifičniji za žene", utoliko se žene bolje pronalaze u ovom školskom tipu. Što je viši nivo odlučivanja, to je manje žena.
- Na kraju nešto o udžbenicima: žene i djevojčice se mnogo rjeđe pojavljuju u udžbenicima, a i kada se pojavljuju, prikazuju se obilježene klišeima.

Uskoro je osnažila kritika ovakve vrste istraživanja: djevojčice tj. žene se prikazuju isključivo kao žrtve diskriminacije od nastavnika i dječaka ili općenito od društva i očekivanja rodnih uloga. Ne pita se kakvu ulogu imaju same djevojčice i žene u proizvodnji statusa quo, a ne pravi se ni razlika unutar određene spolne kategorije, već se svi muškarci i svi dječaci proglašavaju počiniocima.

Bazirajući se na ovim kritičkim tačkama, pogled se proširio na "*doing gender*" svih onih koji su angažirani u školi, na važeća očekivanja uloge spolova, na organizaciju kakva je škola, na njene strukture moći sa svim svojim tendencijama zadržavanja postojećeg stanja, ali i na potencijale koji su spremni za promjene. U ovom smislu se i udžbenici trebaju podvrgnuti novom promatranju i ocjenjivanju.

⁶ Dobri sažeci se mogu naći u Faulstich-Wieland, 1995. i Hasenhüttl 2001.

⁷ U engleskom zato postoji igra riječi: u nastavnom predmetu historija (eng. "history") se priča "muška priča" (eng. "his story"), ali nikad ženska priča (eng. "her story").

2.Udžbenici kao dio oficijelnog i "tajnog" nastavnog plana

Udžbenici imaju različite funkcije (Tabela 1):

Oni podržavaju procese podučavanja i učenja. U određenom smislu oni zamjenjuju nastavnike/ce jer sami preuzimaju ulogu podučavanja, dakle oni svojim oblikovanjem nastoje motivirati učenike/ce da (samostalno) usvoje njihove sadržaje. Za utvrđivanje gradiva u udžbenicima se nalaze vježbe i mogućnosti (samostalne) kontrole učenja.

Udžbenici imaju i didaktičku funkciju, tj. oni strukturiraju sadržaje predviđene nastavnim planom pri čemu se naučna dostignuća prezentiraju formalno-logički tačno, ali u skladu s uzrastom. Uslijed toga se velika količina informacija reducira na najvažnije, stvarnosti se oduzima njena kompleksnost i na taj način se prenosi u nastavi. Takva redukcija se nikad ne provodi bez vrednovanja. Time se utječe na sistem vrijednosti i stavove primalaca.

Vanškolska funkcija udžbenika počiva na tri stupa: udžbenici su ogledalo normi i vrijednosti koje vrijede u jednom društvu. Udžbenici, pak, mogu preuzeti funkciju političkog kormilara tako što - slijedeći aktuelnu politiku - biraju sadržaje, ispuštaju ih ili ih iskrivljeno prikazuju. Naposljetku udžbenici imaju i ekonomski značaj.

Tabela 1: Funkcije udžbenika (po Bambergeru, 1998, 12f.)

Funkcije udžbenika		
Funkcija podučavanja	Didaktička funkcija	Vanškolska funkcija
Motivirati Informirati Vježbati Primjenjivati Kontrolirati	Udžbenici <ul style="list-style-type: none"> • Strukturiraju područja učenja • Prenose stručno znanje u formi adekvatnoj uzrastu • Upravljaju količinom informacija • Utječu na sistem vrijednosti i stavove • Reduciraju realnost	<ul style="list-style-type: none"> • Kulturna dimenzija, javno se demonstrira kakve predodžbe o svijetu vladaju u jednom društvu. • Politička dimenzija • Ekomska

Djelovanje *gender-režima* pokazuje se na sva tri područja. Ovdje najprije pokazujemo neke rezultate istraživanja udžbenika.

Prva analiza udžbenika publicirana je 1967. Slijedila su manja ili veća istraživanja koja nisu bila sistematski koordinirana i obuhvatala su samo štih-probe. Postoje, međutim, mišljenja o udžbenicima iz skoro svih nastavnih predmeta, razreda i vrsta škola. Evo jednog sažetka najvažnijih rezultata (up. Brehmer, 1991, Hasenhüttl 1997.).

1. Djevojčice i žene su brojčano slabo zastupljene u udžbenicima, i to u svim predmetima, u svim razredima i tipovima škole. Dakle i u tekstovima i na slikama i ilustracijama su slabije predstavljene nego dječaci i muškarci.

2. Muškarci se češće predstavljaju kao nosioci zanimanja nego žene. Time nastaje utisak da su žene rjeđe zaposlene. To jasno oponira realnosti!

3. Muškarci i žene se predstavljaju u tradicionalnim zanimanjima pri čemu je spektar zanimanja u kojima se prikazuju žene znatno sužen i ukazuje na mali broj zanimanja. Muškarci u ženskim zanimanjima (npr. njegovatelj) se ne prikazuju, ponekad su prikazane žene u muškim zanimanjima. Realnost iz udžbenika je time iskrivljena, a na nove razvojne tokove se ne obraća pažnja. Ako se muškarci i žene predstavljaju zajedno u jednoj poslovnoj situaciji, muškarac uglavnom preuzima vodeću poziciju (npr. ljekar i medicinska sestra).

4. Aktivnosti u domaćinstvu se i na slikama i u tekstovima prikazuju kao isključivo ženski poslovi, muškarci se još možda mogu vidjeti pri popravkama, kako idu u kupovinu ili uređuju vrt. Partnerska saradnja među spolovima u kućnim poslovima se gotovo ne može naći.

5. Žene se, također, mogu vidjeti mnogo češće kao majke koje se brinu o svojoj djeci i njeguju ih kada su ova bolesna. Očevi se prikazuju mnogo rjeđe, a kada se prikazuju, onda su to obično neke aktivnosti koje ne spadaju u svakodnevnicu (npr. na izletu, u posjeti cirkusu). Činjenica da mnoge žene moraju same odgajati djecu se gotovo potpuno ignorira, u udžbenicima dominira sveta porodica "otac-majka-dijete".

6. Djevojčice se radije prikazuju u aktivnostima bližim domaćinstvu, dakle bez dalekosežnosti i dinamike. One pomažu majkama u domaćinstvu i svoje slobodno vrijeme rado provode u čitanju ili skupljanju razglednica. Dječaci su oslobođeni rada u kući, mogu svoju energiju potrošiti u sportskim aktivnostima van kuće, npr. u igranju fudbala, plivanju ili veslanju.

7. Time se ukupno odaje stereotipna slika koja se orijentira na tradicionalne predodžbe uloge spolova: djevojčice i žene se prikazuju kao pasivne i emocionalne, dječaci i muškarci su više aktivni i racionalni.

8. Historijski prikazi tendiraju ka krivotvorenju i ispuštanju uloge žene u historiji. Tako se u historiji informatike zaboravlja na pionirski rad matematičarki koje su programirale software-program za vrijeme Drugog svjetskog rata (tzv. ENIAC-girls). Kada se prikazuju kulture sakupljača i lovaca, jezički se ignorira da su isključivo žene skupljale sjemenke, plodove ili biljke te su tako pribavljale veliki dio potrebne hrane.

9. Gotovo bez izuzetka u udžbenicima se upotrebljava generički muški rod. Pod time se podrazumijeva da muška jezička forma vrijedi kako za muškarce tako i za žene, npr. radnici, učenici, nastavnici. Time djevojčice i žene

postaju nevidljive, one se podrazumijevaju. Ali ne uvijek i to je zbunjujuće. Ukoliko se npr. u vezi s antičkim olimpijskim igrama govori o "sportašima", misli se isključivo na muškarce jer žene nisu mogle učestvovati. Ako se pak govori o "sportašima" i "učesnicima" na Olimpijskim igrama 2004. onda se misli i na muškarce i na žene. Baš u historijskom kontekstu je upotreba generičkog muškog roda zbunjujuća i iskrivljena.

10. Žene su pri sastavljanju udžbenika u manjini, dakle, daleko je više autora nego autorica, ali i slikarica ili izdavačica.

U proteklim godinama se ponešto promijenilo. U nekim udžbenicima su poduzete jednostavne korekcije teksta pa tako se u ulogama pojavljuju ponekad i žene, a javljaju se i dodatna poglavila koja tematiziraju ženske situacije, npr. žena u srednjem vijeku, žena na tržištu rada. Temeljna prerada se, međutim, nije dogodila. Postoje pojedinačni udžbenici u kojima se izbjegavaju stereotipna predstavljanja i u kojima se svjesno obraća djevojčicama (up. Preinsperger & Weisskircher, 1997.). U globalu se u brojkama malo što promijenilo, osnovne zamjerke su i dalje aktuelne, "tajni nastavni plan" gender-režima još uvijek djeluje. Razlozi su:

- Stvarnost u udžbenicima je reducirana. Prema starosnim grupama i tipu škole izabiru se bitne činjenice i sadržaji i pripremaju se za nastavu ili bivaju izbačeni i tako ne podliježu zapažanju.
- Sadržaji se pojednostavljaju. Autori udžbenika svoju pažnju više usmjeravaju ka savladavanju strategija djelovanja i manje paze na sadržaj, npr. pri zadacima iz matematike, ali i u prvim udžbenicima. Ovo očito rade i recenzenti udžbenika jer bi im ovakvi postupci trebali biti uočljivi. Evo jednog primjera:

Prvi razred jedne osnovne škole. Djeca uče čitati i trebaju riješiti zadatak za čitanje iz udžbenika. U knjizi su predstavljena djeca miševi pri različitim aktivnostima. Ispod slike je nekoliko rečenica koje opisuju te aktivnosti. Tekstovi se putem brojki pridružuju slikama. Šta to rade mali miševi? Dakle: mali miševi dječaci idu pecati, kuhaju knedle, stoje na golu i takmiče se s prijateljima u trčanju. Miševi djevojčice bi čitav dan jele sir, sjedile bi na ljljački i brinule se o cvijeću (Chavanne, 1998, 27).

- Udžbenici time proizvode svoju vlastitu stvarnost, dakle one nisu preslika društvene realnosti već prenose znanje o svijetu u odabranoj i državno legitimiranoj formi.
- Tako udžbenici postaju "dokumenti vremena društvene svijesti" (Thonhauser, 1997, citat po Hasenhüttlu, 2001, 53) jer oslikavaju norme i vrijednosti koje su prihvачene i proglašene važećim u jednom društvu. Udžbenici imaju moć legiti-miranja. Izborom tekstova se određuje šta je politički dopustivo i poželjno i šta se od znanja mora prenijeti. Ili ne mora. O ovome govori Marlene Streeruwitz, austrijska spisateljica:

"Ako politički tekst ne navodi grupe, kao žene, ili ako politički tekst ne opisuje procese kao što je emancipacija, onda ove misaone jedinice ne postoje na nivou teksta i simbola. A u ovoj formi ne egzistiraju ni u realnosti. Nedostatak na nivou simbola u političkom tekstu se pretvara u prazno mjesto u realnosti. Tada mogu nastupiti emancipirane žene. Bez reprezentacije one ne postoje." (Streeruwitz, 2000, 21).

U udžbenicima leži, međutim, veliki potencijal za promjene koji se itekako koristi. Nakon što je u zemljama njemačkog govornog područja donesena nova reforma pravopisa, samo udžbenici pisani novim pravopisom su dozvoljeni za upotrebu. To se dogodilo bez mnogo otpora. Učenici/ce se time navikavaju - takoreći usput - na nova pravila i integriraju ih u svoje korištenje jezika. Bez otpora.

Ukoliko se posmatraju zahtjevi za pedagogiju koja je kritična prema spolovima (vidi četvrtogoglavlje), može se uvidjeti da udžbenici samo u izuzetnim slučajevima prate ovakav pristup. Stvarnost se oslikava stereotipno i bez kritičnosti, tako se klišei (re)produciraju i utvrđuju. Djevojčicama i dječacima se - u skladu s odnosima među spolovima - prezentira društvena realnost koja je pogrešna (npr. vezano za zapošljavanje žena, za samohrane majke, historijske činjenice, vidi prethodno). Volja da se ovo promijeni je dosad uvijek objavljivana u formi "smjernica za pravljenje udžbenika", ali po svemu sudeći bez uspjeha - i bez posljedica. Udžbenici koji ne odgovaraju novom pravopisu se ne puštaju u upotrebu. Udžbenici koji ne odgovaraju prikazu jednakopravnosti spolova ipak bivaju odobreni!

Konsekvene ne snose ni izdavači udžbenika ni njihovi autori, ali ih zato snose djevojčice i žene i njihov lični razvoj jer im se uskraćuju uzori s kojima bi se moglo identificirati. Nespominjanje ženskih ličnosti pokazuje neznanje i može se interpretirati kao znak nedostajućeg vrednovanja i poštovanja.

Uz to jedan doživljaj moje kćerke iz školskih dana: 1. maj, Praznik rada. I u školi se otvoreno govorio o radu. Veronika, tada je imala sedam godina, očajno mi prilazi: "Mama, ne mogu ništa naći! Trebam odabrat jednu priču iz čitanke za sutra, da je pročitam u razredu. Ali ne mogu ništa naći!" "Ali, dijete moje, pa to ne može biti. Pokaži mi knjigu!" I ona mi pokaza poglavlje o Prazniku rada. čitam: *Svi rade*. Čitam dalje i spoznajem: *Seljak radi. Mlinar radi. Pekar radi. Čistači rade. Policajac radi*. I tu se završava poglavlje. "Razumiješ li sada, mama, tu nema ništa za mene!"

I kako se ova priča nastavila? Moja kćerka je postala samosvjesna i oduprla se. Našla je u drugim dijelovima knjige nešto o radu i našla je neku priču o doktorici. Odabrala ju je. Njena učiteljica je to prihvatile jer joj je tek na ovaj način postalo jasno šta se prenosi učenicama/učenicima u knjizi koju je izabrala. Nejasno je, međutim, šta bi se desilo da je učiteljica bila manje uvidljiva.

3. Smjernice za udžbenike koje ravnomjerno tretiraju rodove

U smislu rodno primijerenijeg prikazivanja i zahtjeva za jednakošću, koji su u političkim izrazima volje uvijek nanovo potvrđivani (kao posljednje putem EU Gender Mainstreaming - strategije, vidi poglavlje 4), treba obratiti pažnju na slijedeće tačke (prema smjernicama National Institutes for Curriculum Development, 1997.).

- Obraćanje pažnje na jezik primijereniji rodovima, na ne-seksistički jezik. Tekstovi sa oznakama muškog roda ili sa "on" ne ispunjavaju ovaj zahtjev. Na ilustracijama trebaju stoga biti predstavljeni kako djevojčice/žene tako i dječaci/muškarci.
- Izbjegavanje prikaza koji su stereotipni glede spolova, a koji se tiču karaktera, osobina, izgleda, zanimanja, aktivnosti, ...
- Znanje žena i o ženama treba biti sastavni dio udžbenika. Primjer: historija, slavne matematičarke, fizičarke, umjetnice. Ovakvi primjeri i ilustracije motiviraju upravo mlade žene i za ona znanstvena područja, koja im se tradicionalno ne pripisuju.
- U tekstovima i ilustracijama žene i muškarci bi se trebali pojavljivati kako kao uposlenici, tako i kao majke i očevi.
- Prilikom pomena zanimanja trebaju se koristiti ne samo oznake za muški, već i za ženski rod.
- Muškarci i žene se trebaju prikazivati u sličnim situacijama, što znači i žene u upravljačkim pozicijama i muškarci u domaćinstvu, žene u/pored automobilu/a, muškarci u kuhinji, pored mašine za veš.

U svakom slučaju traže se uvijek kritičke/i nastavnice i nastavnici. S jedne strane iz razloga da bi formulisali prigovore glede stereotipnog i pogrešnog predstavljanja u udžbenicima ili kako bi bili na raspolaganju kao autorkinje i autori udžbenika. Jer putem nekritičkog korištenja ovakvih materijala i sami postaju saučesnici/ce i koproducenti nejednakih struktura specifičnih za spolove. S druge strane je bitno da se i učenicama i učenicima svjesnom učini jednostranost, da im se dostave informacije koje nedostaju. Djevojčice, ali i dječaci moraju biti ojačani u borbi protiv pogrešnih i iskrivljenih slika - svjetozora. Samo kritičari mogu prepoznati konstrukcije moći i usprotiviti im se. To je osnova za demokratiju.

Literatura

- Bamberger, Richard; u.a.: Zur Gestaltung und Verwendung von Schulbüchern. - Wien: öbv, 1998.
Brehmer, Ilse: Schule im Patriarchat - Schulung fürs Patriarchat? - Weinheim; Basel: Beltz, 1991.
Chavanne: Leserätsel 1. - Wien, 1998.
Faulstich-Wieland, Hannelore: Geschlecht und Erziehung. Grundlagen des pädagogischen Umgangs mit

- Mädchen und Jungen. - Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1995.
- Hasen Hüttl, Erika: Von fürsorglichen Müttern und fernen Vätern - ein Resümee von 30 Jahren Schulbuchkritik. In: Erziehung und Unterricht 10/1997, 1087-1097.
- Hasen Hüttl, Erika: Feministisch angehaucht? Zur Genderfrage in der LehrerInnen-Ausbildung. - Wien: Milena, 2001.
- Preinsperger, Alexandra; Weisskircher, Elisabeth: Mathematikschulbücher - eine aktuelle Untersuchung. In: Lassnigg, Lorenz; Paseka, Angelika (Hg.): Schule weiblich - Schule männlich, 132-143. - Innsbruck + Wien: Studienverlag, 1997.
- Schneider, Claudia: Die Schule ist männlich?! Wiener Schulen auf dem Weg von der geschlechtssensiblen Pädagogik zur geschlechtssensiblen Schulentwicklung. In: SWS-Rundschau 4/2002, 464-488.
- Streeruwitz, Marlene: Haben. Sein. Und. Werden. In: [sic!] Forum für feministische GangArten 35/2000, S.20-23.
- The National Institute for Curriculum Development: S/He in textbooks. Equal presence of women and men in educational materials. - Enschede, 1997.

Језик и род: политички коректан говор с фокусом на сексизам у уџбеницима основне и средње школе

СВЕНКА САВИЋ

Сажетак

У уводу се дефинишу основни појмови: род, језик, стандардни језик, политички коректан говор с циљем да се представи другачије теоријско становиште о језику у којем се може показати зашто није добро одржавати постојећу праксу језичке дискриминације.

Током излагања се дају примери сексистичке праксе ради отварања питања, и нуди инвентар речи и израза за њихово отклањање (детаљније се документују примери у раду С. Савић, 2004).

Текст је писан с намером да се отвори питање нормирања овог другачијег приступа у постојећој језичкој пракси на просторима бившег српскохрватског језика, а где то још није учињено. Ауторка закључује да је потребно да правописци прихвате сугестије о политички коректном говору и изврше ревизију укупне језичке праксе када је у питању примена теорије људских права остварена у језику, што ће се онда видети и у писању текстова уџбеника за основну, средњу школу и универзитетску наставу, на свим узрастима, затим у медијима и администрацији. Политички коректан говор ће на тај начин постати део свакодневне језичке праксе.

Кључне речи: *избор, језик, језичко планирање, језичка политика, нормирање, политички коректан говор, род, сексизам, стандардни језик, уџбеник*

Увод

Род се овде дефинише као друштвена улога мушких или женских пола. Језик се може дефинисати на различите начине у оквиру различитих дисциплина који се овим феноменом баве. Као најважнија порука овде је да језик није могуће једнозначно дефинисати и да постојеће, а различите, дефиниције наглашавају само један део укупне природе језика. На пример, да је језик одраз психолошких процеса, да служи за изражавање емоција, ставова и сл. Најчешће се језик дефинише са становишта структуралистичке теорије према којој је језик систем знакова намењен комуникацији у неком друштву. Међутим, нас овде језик интересује са становишта делатности - шта се са језиком може чинити. У оквиру оваквог приступа се и појам стандардног језика другачије поима. Устаљена је дефиниција да је стандардни језик онај који је нормиран. За ову прилику је за нас стандардни језик онај нормирани којим се служи образована елита. Основни је принцип теоријског приступа језику као делатности у томе да у

конкретном коришћењу језиком (писаним или говореним), имамо могућност (више) избора и да за сваку конкретну разговорну ситуацију одабирамо ону могућност која највише одговара нашој намери да конкретном саговорнику/саговорници и датом контексту нешто саопштимо. Под сумом избора су и нејезичке могућности (као што су гест, покрет тела, уџбеницима фотографије, графикони и сл.). На пример, ако имамо намеру некога да повредимо, унизимо, или мање вреднујемо, изабраћемо ону језичку форму којом то најбоље можемо остварити. И обратно, ако желимо својим говорењем/писањем да сигнализирамо нашу добру вољу за сарадњом, афирмацијом људских права, уважавањем равноправности полова и других различика међу људима, одабраћемо оне језичке форме које ће ту нашу намеру најбоље илустровати. Отуда овде излажемо **инвентар/могућности** избора које представницима српског језика стоје на располагању када се одлучују за неку језичку делатност (држање предавања, ословљавање, убеђивање, комплиментирање, објашњавање, извињавање и сл.). Оно што током школовања ученици треба да науче јесте како правити добре језичке изборе, а не меморисати многобројне речи, изразе или фразе.

У тренутку када изаберемо језичку форму ми се, заправо, укључујемо у језичку **игру** која подразумева наше **креативно** коришћење језичке форме сходно друштвеним околностима, али и сменама у самој разговорној ситуацији током одвијања дијалога или неке друге разговорне ситуације. Игра је основ језичке употребе и креативна игра јесте увек наново одабирање језичког инвентара из мноштва могућности, неопходног у датој језичкој и друштвеној ситуацији. Игра има правила и слободу избора. Зато се у овом теоријском приступу не бавимо питањем да ли је нешто правилно или неправилно у језику, да ли је нешто у систему језика или није (што је основа традиционалног теоретизирању о језику), него се питамо да ли је избор језичких средстава био адекватан намери и циљу говорника за друштвену игру у којој жели своју делатност (најчешће убеђивање) да оствари. Језик у настави служи за убеђивање у истинитост онога што је предмет језичког убеђивања. Отуда језик никада није изван политике него је уско повезан са њом.

Језичка политика је једна од интердисциплина у науци о језику која се бави питањима стандардизирања (нормирања) језика исто толико колико и утемељивањем будуће језичке праксе (у нашем случају српског језика). Друштва која се стварају око грађана/грађанки своје заједнице и примене идеологије о општељудским правима, препоручују у оквиру нормирања (стандардизације) језичке форме она средства којима се боље доприноси остваривању људских и грађанских права. Али ако је доминантна идеологија којом се помоћу језика жели хомогенизирати нација, онда ће језички развој усмеравати ка поларизацији према другима: МИ и ОНИ окосница је теоретизирања. Желимо да нагласимо да је наше схватање овде да се језик не развија *сам по себи* (како тврде неки стручњаци/стручњачкиње за језик) него увек под утицајем онога што је интерес групе која има политичку моћ у

друштву да планира и програмира језички развој - политичари/политичарке и језикознанци. Отуда, између језичке форме и идеологије (овде схваћена: када мања група људи намеће своје мишљење већини као једино исправно) постоји уска веза, па је стандардизација језика (дуг) процес у којем има много карика: стручњака/стручњакиња за језик, идеолога политичке елите, интелектуалаца/интелектуалки који у датој заједници подржавају одређену језичку политику... Језик је основно, ако не и главно, средство за остваривање политичких и идеолошких циљева. Ако је политичко усмерење политички коректан говор и примена људских права и у језику, како овде желимо да буде, онда је то један од могућих приступа у стандардизацији свих облика језичке употребе којима се афирмише политика различитости.

Наш је политички циљ остварен у језику да помоћу језика одразимо **равноправност полова**, али и равноправност свих других група грађана и грађанки које у заједници живе, без обзира на расу, нацију, узраст, етичку или верску припадност, затим оне који живе у граду и оне који живе на селу, како би језик (писани и говорени) одражавао нашу политичку коректност - залагање за укидање дискриминације наведених група грађана, што нам нуди постојећа језичка пракса.

Тема

Тема о којој овде говоримо део је шире проблематике језичке делатности коју означавамо термином *политички коректан говор* - говор (усмени и писани) којим се обезбеђује афирмација људских права у јавној и службеној употреби језика. У инвентар оваквих примера улазе сви облици расизма - дискриминације других по боји коже (Цигани, уместо Роми); национализма - дискриминација према националној припадности; етничизма - према етничкој припадности; конфесизма - дискриминација према верској припадности (у нашем контексту подвођење под секте неке мале верске заједнице); јувенизма - према младима ("Ајде ти, балави, шта ти знаш!"); ејџизма - према старима (старкеља, дркеља, баба, бабетина); ејболизма (од енглеске речи "able" - бити способан) - према степену инвалидности (особе са посебним потребама, хендикепирани). Управо на примеру ове групе можемо показати у којој мери је инвентар политички коректног говора осетљива тема с циљем да нагласимо да је то процес у којем се нови изрази уводе, а изостављају они који више нису адекватни друштвеној стварности. Код нас је у законодавну језичку праксу уведен термин *ученици/ученице* са посебним потребама, који је заменио ранији термин *хендикепирани*. Међутим, Међународно друштво инвалида је скренуло пажњу да није добар термин *хендикепиран* јер указује да особа нема нешто, да је закинута у нечemu што други имају. А није реч о томе, него да таква особа има другачије нешто од других. Термин *ученик/ученица са посебним потребама*, такође, не задовољава јер указује да особе са инвалидитетом имају и неке посебне захтеве од оних које имају други ученици/ученице, а ради се заправо о томе

да живот таквих ученика у школи буде тако организован да ученици/ученице, на пример, у колицима, могу несметано доћи до сваког дела школе и дворишта и испољити своје способности које поседују. Другим, рецимо, фокус је на околини која није припремила услове да се одређена способност **особе са инвалидитетом** испољи.

Сексизам је дискриминација особе на основу пола - мушких или женских. Он се темељи на увреженим стереотипима резервисаним за мушку односно женску друштвену улогу. Такви стереотипи доводе до предрасуда према једном или другом полу (на пример, девојице нису за математику и компјутере, дечаци немају емоција...). Када је реч о сексизму у уџбеницима за основну и средњу школу, говоримо о различитим облицима сексизма који је изражен различитим средствима, имплицитно или експлицитно, најчешће језиком, али и другим средствима уџбеничког језика, као што су слика, графичка обрада наставне јединице (укључујући величину и тип слова: бодл, курсив и сл.).

Већ је у више наврата у домаћој литератури наглашавано да се дискриминација према роду - женском или мушким - "увукла" у све компоненте образовања (поглед на свет наставника/наставница, затим аутору/ауторки уџбеника који се види у текстовима у обавезној литератури ученика/ученица, подједнако колико и у целој организацији наставе у школама и начину оцењивања, посебно код особља које у школама ради, поред наставника/наставница и професора/професорица, што се, надаље, у оцењивању ученика и ученица (Томислав Гргин, 1968), или у тестовима за пријемни испит у средње школе (Ивана Витас, 2002) - укратко свуда! Ако се жели мењати постојећа пракса у овом домену, задатак је променити укупну организацију рада са ученицима/ученицама од самог почетка школовања *истовремено* на више нивоа, како би се објаснило да је родна равноправност неопходан елемент знања ученика/ученица за живот, а не нека феминистичка измишљотина којом се оптерећују ученици/ученице, или нека мода као део реформе школства. Зато је у више наврата у домаћој литератури већ указивано на присуство сексизма у уџбеницима за основну школу и то од самог почетка: у Буквару (Исидора Јарић, 1994), затим у читанкама и осталом материјалу за I и II разред основне школе (Свенка Савић у рецензијама упућеним Заводу за издавање уџбеника у школској 2003-2004. години), па у појединим уџбеницима за средње школе (Свенка Савић, у уџбеницима намењеним ученицима/ученицама теологије, 1996). Поред овога, у домаћој литератури је доста писано и о механизима сексизма у медијима (прегледно приказано у раду Свенке Савић, 2004) с циљем да се покаже да је потребно преиспитати укупну језичку праксу у стандардном језику јер није стандардизирана (мада, морамо рећи, постоје и радови који оваквом приступу не иду у прилог: Нина Влаховић, 2003). Уколико образована елита има сексистички језик, њиме убеђује друге у исправност сопственог става и у том смислу се затвара круг непрестаног обнављања исте појаве од једне генерације до друге. Зато је наш задатак да укажемо на инвентар сексистичких појава у језику уџбеника (језик, затим, фотографије

и други невербални материјали (о којем у овом раду не говоримо због ограниченог простора). Фокусирајмо се на неколико језичких примера да покажемо да су могући различити начини стандардизације ове проблематике.

1. Принцип несексистичке језичке употребе: симетрије, првонства, креације, слободе

Принцип симетрије афирмишу данас у свету студије рода и родна (или феминистичка) лингвистика да покажу да симетрија руши патријархални модел теоретизирања о језику који почива на хијерархији - "мушки је општије, а женско је изведено из мушких". Принцип хијерархије храни секлизам у језику, јер се замагљује женска особа формом мушких рода, као доминантном (изворном, генеричком). Тако теоретичарке језика широм света (али не само оне) које израстају из студија рода, објашњавају на који начин се може изаћи из патријархалног модела размишљања користећи језик. Показују начин на који се помоћу језика може променити схватање о једнакости међу половима. Јер, језик поред тога што је средство за изражавање мисли, оно је и средство за ОБЛИКОВАЊЕ МИСЛИ, како самих саговорника/саговорница тако и целе заједнице. Ако језиком сваки пут изражавамо да постоје мушки и женски актери симетрично, онда ћемо спонтано почети да узимамо као природно и нормално оно што јесте, да су оне + они = равноправни.

На пример, приликом ословљавања ученика/ученица:

Молимо све ученице и ученике да не бацају смеће по поду.

Сви наставници и наставнице који...

Поред опште именице родитељи, корисити и Молимо очеве и мајке да...

Форма у множини (они) је у том погледу неутрална, замагљује актуелне актере неке акције. За разумевање равноправности полова потребна је језичка употреба којом ћемо афирмисати у појединачној ситуацији фокус на појединачним актерима, а други пут, ако тако желимо, на целини, у јавној и службеној сferи каква је настава у школама, затим у текстовима уџбеника, или у другим облицима језичке употребе у школи, какви су тестови, упитници или, пак, дискусије на састанцима наставничког већа или некој другој употреби језика у администрацији. Несексистичка употреба језика у уџбеницима само је један сегмент такве начелне језичке политike у школама.

Предлог: Основни принцип у говорењу/писању о особама женског и мушких пола треба да буде принцип симетрије, што значи да се у форми језика, писаној/говореној, учини једнако видљивим и мушкарцу и жена (о) којима се саопштава.

На пример, хоћемо да говоримо о студентској популацији на неком факултету, или о грађанима/грађанкама града, онда формирајмо нашу реченицу тако

да се у форми језика виде симетрично, или подједнако, без хијерархијске више/ниже одреднице они о којима говоримо: *Наше студенткиње и студенти немају добар стандард за време студирања*, односно *грађанке и грађани излазе на изборе без довољног знања о изборној процедуре*. *Оне и они* морају добити додатна знања. А не само студенти, грађани, они... језички знак који се односи на обе родне популације. Ово се нарочито огледа у анкетама, огласима и другим јавним обавештењима којима се обраћамо популацији: *Свим пензионеркама и пензионерима...*

Важно је и како је просторно представљена симетрија у писаном тексту. Није добро делимично применити принцип симетрије, тј. потписати један облик испод другог:

Свим пензионерима
пензионеркама,

неко оба идентитета симетрично распоредити у простору текста (*Свим пензионеркама и пензионерима*), зато што симетрија у писаном простору утиче на поимање симетрије односа у реалности.

Принцип првенства. То значи да у оваквим случајевима наводимо прво женску па мушку форму, нарочито ако је популација којој се обраћамо доминантније женска (какав је случај са васпитачицама, учитељицама, новинаркама...).

Постоје многе разговорне ситуације у којима можемо користити наведене предлоге, на пример, у ситуацији представљања једне особе другој, што је, иначе, пракса коју ученици/ученице користе.

Пример представљања: Узмимо ситуацију представљања неког пару на неком пријему. Није добро ако представљајући пар кажемо: *Ово је Јован Перић са женом/супругом*, него: *Ово је Јован Перић и ово је Милена Перић*, уз њихове титуле или занимања, ако их зnamо: Ово су Марија Јанковић, студенткиња и Петар Јанковић, инжењер. То је нарочито препоручљиво ако зnamо да брачни пар није венчан, јер ћemo имати тешкоћа да одаберемо ону реч која добро одговара брачном стању и ономе што је лични став тога пара према институцији брака. Не заборавимо, брачно стање је приватна ствар и не треба да буде особина по којој госте желимо у јавности да представљамо непознатом особљу.

Предлог: У ситуацији представљања користити као идентификацију особе занимање, титулу, име и презиме, или неки други знак по којем особу можемо учинити видљивом у знаку у којем се сама особа добро осећа.

Употреба занимања и титула жена у форми мушких рода НИЈЕ ДОБРА, нарочито за занимања и титуле које су високо у хијерархији неке области: на врху неке организације (проректорка, ректорка), или власти (председница, посланица, министарка). Оваквом праксом се у језику замагљује објективна истина да су жене (научнице, уметнице, ...) овладале јавним простором и да партиципирају и доприносе развоју читавог друштва својим знањем и способношћу.

Какво је оправдање стручњака/стручњакиња за језик за употребу форме мушких рода за занимања и титуле жена? Објашњење се даје из другачије теоријске перспективе од ове коју смо овде одабрали (видети аргументе Егона Фекете у дневном листу "Политика" у колумни о језику, Ивана Клајна у недељнику НИН, током последњих неколико година). У таквом приступу језик се посматра као самосталан организам (независан од оних који се њиме користе), који има сопствени живот и правила развоја. Једно од таквих обележја је да у језику постоји мушка форма занимања/титуле као општа (генеричка) из које је женска форма изведена: учитељ - учитељ-ица; кошаркаш-кошаркаш-ица... Када говорник хоће да каже о занимању, а не особи која то занимање обавља - употребиће мушки род. На пример, *Тужилац Хашког трибунала Карла дел Понте је рекла*. Они који прочитају овакву реченицу могу просудити да је нарушено основно правило језичке конгруенције које каже да се субјекат и предикат морају слагати у роду и броју.

Другим речима, ако желимо да отклонимо сексизам у језику, посебно у домену назива за занимања и титуле жена којих је све више у јавном животу, морамо се окренути другачијој теоријској оријентацији која нам омогућава другачију перспективу на језичку употребу.

Ако се одбаци замисао да језик функционише по принципу једно или друго: мушки или женски, добро или лоше, присутно или одсутно, како то налаже теорија (структуралне оријентације) којој припада већина слависта у нашем региону, онда се можемо окренути другачијем приступу према којем постоји инвентар избора различитих могућности, одабирајмо ону могућност која нам је за дати контекст најприкладнија. На пример, узмимо примере из садашње медијске праксе. Новинари/новинарке када желе да се подсмејају, или наругају жени на власти, о којој пишу у новинама, у наслову најчешће ставе њено занимање у женском роду. Форма женског рода њима служи да кажу "ова жена је крива" или "није исправна" на функцији коју врши. Ако би било правило да се за занимања и титуле жена увек користи женска форма, новинари/новинарке не би имали овакву могућност језичке манипулатије.

Закључак

Укратко, када говоримо о несексистичкој употреби језика у текстовима уџбеника за основу и средњу школу, као и за универзитетску наставу, стављамо тај сегмент језичке употребе стандардног језика у шире контекст нормирања, или стандардизације језика. Потребно је да правописци прихвате сугестије о политички коректном говору и изврше ревизију укупне језичке праксе када је у питању примена теорије људских права остварена у језику. У тренутку када је једна језичка употреба нормирана, онда је обавезно морају примењивати сви у стандардној језичкој употреби: у администрацији, образовању, медијима. До тада, остају напори појединки и појединачица да допринесу што бржо стандардизацији датих облика у својој средини, што је смисао оваквих семинара.

Литература

Цесар, Сања и др. (2003), Експерименталан програм родне/сексуалне едукације за ученике и ученице средњих школа, Цеси, Загреб.

Јарић, Исидора (1994), Зачаран круг представа о мушким и женским, ур. Ружица Росандић и Весна Пешић, Ратништво, патриотизам, патријархалност, Центар за антиратну акцију, Београд, 105-116.

Марјановић, Ана, (1981), Један уџбеник: садржај и форма, Институт за педагошка истраживања, Зборник 14, Београд, 201-232.

Реформа образовања ученика са посебним потребама: анализа актуеленог стања и предлог реформе образовања ученика са посебним потребама, Београд, Министарство просвете и спорта Републике Србије, 2004.

Савић, Свенка (1996), Another Example of (Non)Visibility of Women in a Textbook, *Zeitschrift für Balkanologie*, 32/1, 1-7.

Савић, Свенка (2004), жена сакривена језиком медија: кодекс несексистичке употребе језика, Футура публикације, Нови Сад.

Влаховић, Нина (2003), О сексизму у енглеском језику (Да ли је "English" постао "Manglish"?), ур. Кликавац Душка и Катарина Ресулић, Језик, друштво, сазнање, Филолошки факултет, Београд, 73-87.

адреса: проф. др Свенка Савић, Бул. војводе Степе 107, 21 000 Нови Сад, тел ++021 498 858, моб. 0638 112 412,

Родни стереотипи и политика образовања: пример српско-православних верских уџбеника

ЈАНА БАЋЕВИЋ

Увод

Идеја текста који следи јесте да представи један начин критике родних стереотипа, на примеру српског уџбеника за православну веронуку намењеног ученицима и ученицима основне школе. Међутим, овај текст би истовремено требало да, поред једне од могућих стратегија анализе текста, понуди и шире оквир - односно неколико теза за размишљање о стереотипима и њиховој критици уопште. Другим речима, предлажем да не мислим само о томе шта говоре стереотипи, већ и шта говори употреба, а у крајњој линији и сама критика стереотипа.

Историја случаја

Један од првих потеза Владе Србије конституисане након пада режима Слободана Милошевића 5. октобра 2000. била је помпезна најава реформе образовања. Критике упућиване током претходне деценије основном, средњем, вишем и високом образовању у Србији коначно су нашли на институционал(изова)ни одјек у новом саставу Министарства просвете и спорта које је започело са радом у фебруару 2001. године комбиновањем три некадашња министарства (просвете, високог образовања и спорта). Међутим, међу првим потезима у оквиру "модернизацијске" реформе Министарства, која је требало друштво (или барем један његов део) да учи грађанским вредностима, толеранцији, демократији и припрема га за улазак у Европу, било је увођење веронуке у основне и средње школе у Србији. Дозволу за извођење верске наставе у оквиру школског програма на територији Србије добило је седам верских заједница: Српска православна црква, Католичка црква, Исламска заједница, Словачка евангелистичка црква, Словачка хришћанска црква, Реформаторска хришћанска црква и Јеврејска заједница. Осталим верским заједницама остављена је могућност да, као и до тада, саме организују верску наставу за припаднике својих вероисповести. Паралелно са веронуком, у школе је уведен један предмет:

грађанско васпитање. У години доношења иницијалне уредбе, 2001. похађање оба предмета било је факултативно - што значи да су ученици (или, у случају основне школе, већином њихови родитељи) могли да се определе за похађање једног од ова два предмета, оба, или ниједног. Међутим, следеће године донета је нова уредба којом су верска настава и грађанско васпитање добили статус изборних предмета, што значи да је похађање једног од њих обавезно. У овом тренутку, настава веронауке и грађанског васпитања у Србији се званично одвија по плану.

Теоријско-методолошки оквир: како до анализе стереотипа

С антрополошке тачке гледишта, посебно интересантан парадокс лежи у чињеници да је веронаука уведена у оквиру модернизацијске реформе образовања. Дакле, с једне стране имамо реформу замишљену као промоција вредности грађанског друштва - а да родна једнакост овде спада готово да није потребно напомињати - а с друге стране, имамо увођење у школе предмета који конотира неке проблематичне вредности као што су национализам, традиционализам и патријархалност. Како, дакле, на нивоу наставе, веронаука рефлектује тенденцију модернизације, а колико би се могло рећи да задржава елементе традиционализма који је цркви толико пребацивани?

Да би се на ова питања одговорило, морамо се позабавити тиме како веронаука заиста изгледа пре него што без размишљања припишемо оваквом дискурсу епитет традиционалистичког. То значи да се велика пажња мора посветити проучавању "реалности", односно начина на који се настава веронауке одвија у пракси, те како на то гледају ученици и њихови наставници и родитељи. Неким од наведених проблема бави се текст Ђојана Алексова "Веронаука у Србији" (2004, Ниш:Јунир) те радови Славице Максић, Снежане Јоксимовић, Зорице Кубурић и Снежане Стојиљковић у зборнику "Верска настава и грађанско васпитање у школама у Србији" (ур. Снежана Јоксимовић), који је 2003. објавио Институт за педагошка истраживања у Београду. Међутим, како је овакво истраживање у време када сам почињала да пишем рад (2002.) захтевало велики временски капацитет, одабрала сам да се фокусирам на најочигледнију и најприступачнију материјализацију/објектификацију дискурса у настави веронауке: уџбеник за овај предмет.

Поред "материјалности" и приступачности, постоји још разлога зашто су уџбеници "добри за мишљење". И поред релативне аутономности наставника прихваћене и прописане новим програмом, уџбеници и даље у великој мери одређују приступ и динамику наставе на часу зато што су за ученике основна (а често и једина) литература, и поред разредне наставе, представљају комуникацијски канал којим се ученицима преносе поруке оних који формирају образовну политику.

Из овог разлога сам се, за разлику од Радуловић (2003.), која се бавила популарном теолошком литературом СПЦ, и Кљајић-Имшировић, која свој текст (2001.) уопштено илуструје примерима из два "незванична" катихизиса СПЦ ("Шта треба да зна свака православна девојица" и "Шта треба да зна сваки православни дечак") фокусирала искључиво на "званични", школски уџбеник и то онај намењен основношколцима православне вероисповести. Аутор овог уџбеника је епископ браничевски Игњатије Мидић, благосиљао га је Свети архијерејски синод СПЦ, издавач је Завод за уџбенике и наставна средства Републике Србије, а Министарство одобрило за коришћење у основним школама (накнадно је за коришћење у верској настави одобрено још неколико уџбеника, међутим овај који сам одабрала за анализу је први). Основна школа је одабрана због веће осетљивости деце у овом узрасту; Српска православна црква, због тога што је сматрам најутицајнијом од свих верских заједница на политичкој сцени Србије.

Даље, определила сам се да у оквиру уџбеника православне веронауке посматрам управо родне односе, као поље на ком не само православље већ и друге монотеистичке религије редовно "падају" када су равноправност и толеранција у питању, и бивају критиковане због неравноправног односа према женама, који укључује њихово ограничавање на традиционалне друштвене улоге супруга, мајки и домаћица.

(Истовремено), религија битно почива на неким родним постулатима, на додељивању тачно одређених положаја и улога женама и мушкирцима, како у световном, тако и у духовном и црквеном животу. Положај жена унутар већине конфесија је заснован на идеализацији патријархалног начина живота унутар ког женама припада дорматски дефинисано место у односу на мушкирце (Секулић, 2001:9).

Не само да се фаворизује модел жене/мајке, посвећене њеном најважнијем "послушању", као мајке, хранитељице, одгојитељице,

домаћице, већ се често негативно оцењују сви други модели савремене жене која истовремено настоји да буде: мајка, успешна у свом послу, домаћица, интелектуалка итд. У основи оваквих модела је већ позната, и у хришћанској религији оснажена, симболичка асоцијација по којој се "мушки" поистовећује са позитивним принципима: дух, рационалност, интелект, а "женско" се асоцира са негативним: материја, емоционалност, ирационалност (Радоловић, 2003:41).

Мене је посебно занимало да проучим званичне уџбенике веронауке са становишта родних стереотипа - у којој мери рефлекстују равноправност полова коју прокламује држава, а у којој мери се може сматрати да подржавају традиционалну патријархалност Српске православне цркве.

Родни односи су "третирани" кроз посматрање описивања неколико кључних религијских категорија у уџбенику. Трудила сам се да у оквирима ових категорија уочим не само које и какве представе жена/мушкараца и њихових улога (нарочито у породици) доминирају, а које су одсутне, већ и на који начин родне (и друге) метафоре бивају употребљене у верском контексту, као и какву поруку све ово шаље.

Анализа родних стереотипа у уџбенику веронауке за основну школу

"Црквени словар - православни катихизис за први разред основне школе" пун је назив основношколског уџбеника веронауке за децу православне вероисповести. Аутор је, као што смо већ рекли, епископ браничевски Игњатије Мидић. Уџбеник има 32 стране подељене у једанаест поглавља, с насловима: "Љубав", "Бог Отац нас све види и воли у Христу", "Црква је тело Христово", "Адам", "Себичност је грех", "Даровање", "Крштење", "Заједница", "Причешће", "Литургија", и "Извор нашег живота". Свако поглавље замишљено је тако да представља једно слово, и кроз краћу причу објашњава одређени појам. Уџбеник је илустровала Милица Симојловић.

Садржај прича у уџбенику углавном се своди на следеће: кроз пример из свакодневног живота, презентује се неки од религијских појмова. Ликови у причама су деца, мама и тата, свештена лица, Бог, Исус и Свети Дух. Саставни део прича представља "пример доброг понашања", праћен општом поуком о исправном владању и моралу.

Тако, на пример, прво поглавље, "Љубав", говори о малом Богольбу коме је мама за Васкрс поклонила птичицу. Богольб је Кићу, како је птичицу назвао, чувао и пазио све док се једног дана није вратио из школе и затекао празан кавез и отворен прозор. Наравно да се јако растужио што му је Кића побегао, и плакао одбијајући мамине и татине понуде да му купе нову птичицу. На крају су га мама и тата утешили објаснивши му да му Кића недостаје пошто га је много волео, а "Љубав нам доноси радост. Она чини да људи и природа око нас буду јединствени и непоновљиви" (Мидић, 2002:5). На десној страници приказан је лик мајке у љубичастој хаљини и кецељи како се, у дечјој соби испуњеној играчкама, нежно надвија над малог Богольбу док у руци држи птичицу.

На први поглед заиста делује као да *Црквени словар* садржи само опште моралне поуке приказане кроз невине приче и употребљене лепим илустрацијама. Међутим, слика се донекле мења ако погледамо на који начин су у тексту уџбеника обраћени поједини мотиви.

Љубав

У основношколском уџбенику веронауке изражена је тенденција да се љубав поистовећује с љубављу према Богу. Тако, на пример, можемо прочитати да "Природу која нас окружује, и, посебно, људе најбоље познајемо кад их заволимо, односно кад ступимо са њима у заједницу љубави. Бога, пак, не можемо открити никако, нити разумом, нити гледањем - него једино љубављу. Јер, Бога ниједан човек никада није видео. Син Божији који је постао човек, Исус Христос, открио је људима Бога. Кад заволимо другог човека, тада открива-мо и Бога у њему" (исто:6, курсив мој). Оно што збуњује јесте што оваква поука о вери следи директно иза приче о малом Богольбу и његовој птичици. Дакле, (претпостављамо) без икаквог увода или ширег објашњења о томе ко је Бог или Исус Христос, направљена је веза између генералног осећања љубави и специфичног религијског осећања, веза која нема никакву логичку основу. Затим, даље читамо: "Бог Отац гледа на свет кроз свог Сина Иисуса Христа, кога воли највише на свету, и у њему га једино и препознаје као свој свет и брине о њему. А то стога што и Исус Христос воли Бога Оца највише на свету" (исто:9); "Исус Христос је Син Божији и њега Бог много воли. Исус, такође, много воли Бога Оца и као израз те љубави даровао му је све што има (сиц!): биљке, животиње, птице. Упознао је и људе, своје пријатеље, са Богом Оцем и замолио га да

их прими и воли као своје синове, то јест онако као што воли њега - Христа" (исто:11); "Крштењем нас Дух Свети уводи у Цркву, то јест у заједницу љубави са Христом и Богом Оцем и са другим људима који су у Цркви. Захваљујући тој заједници, и ми тада постаемо *вољена бића за Бога Оца и за остале људе, као и они за нас*" (исто:19, курсив мој). Наведени примери практично имплицирају да је онај који није верник/члан Цркве неспособан и неподобан за љубав, те се свако осећање љубави своди на љубав према Богу, исто као што се религиозна љубав генерализује на љубав уопштено.

Бог

У приказивању бога приметно је истицање његове стране/улоге Оца, мада је у православној концепцији Бог једнако Отац, Син и Свети Дух. Тако можемо прочитати да "Бог Отац има Сина и Светога Духа. Они живе у таквој љубави да им је заједничко све што имају" (исто:9, курсив мој); "Овим су Бог Отац, Син и Дух хтели да сва створења учествују у њиховој вечној срећи кроз человека Адама, на кога је Бог Отац гледао као на свог сина, али тако што би и човек волео Бога као свог Оца" (исто.); "Од тог тренутка Бог Отац воли све људе, Христове пријатеље, и сву природу коју му је Христос даровао, као Христа, свог Сина" (исто:11); "То (крштење, прим.аут.) је знак да нас Бог Отац посебно воли, као своје синове" (исто:19). Дакле, Бог је симболично приказан као отац, а између односа Бога и Исуса Христа, и Бога и верника, стављен је знак једнакости. Ово истицање улоге оца указује на "сакрализацију" патријархалног система вредности, која јесте често приписивана хришћанској религији; другим речима, лик оца је уздигнут и изједначен с ликом Бога.

Црква

Следећа веза коју прави уџбеник веронауке има облик љубав = Бог = религија = црква. Тако, у поглављу "Црква је тело Христово" пише: "У ту заједницу љубави Бога Оца и Исуса Христа, у коју је Христос увео природу и у коју су ушли сви они који су заволели Христа а *која се другачије зове Црква*, позвани смо да уђемо и ми" (исто:11, курсив мој). Чак и најповршијем познаваоцу хришћанске религије јасно је да је црква много више од заједнице љубави; с друге стране, потпуно је игнорисана могућност да се верником буде и ван цркве, тако да можемо прочитати да "... би природа која нас окружује била жива и лепа и да би људи постали непоновљиве личности, треба да уђу у Цркву као заједницу Бога Оца и Исуса Христа" (исто:15); затим,

"У тој заједници (цркви, прим.аут.) постајемо посебни и јединствени и зато на крштењу добијамо име. То име значи да смо то ми, а не неко други, али и много више од тога. То је знак да нас Бог Отац посебно воли, као своје синове" (исто:19). У овом одломку постоји читава серија логичких контрадикторности, које би осмогодишњаке (а нарочито немали број оних који су крштени у каснијем детињству) могле навести да се запитају: Да ли само у Цркви постају посебни и јединствени? Да ли то, даље, значи да деца која нису крштена нису посебна и јединствена? Чему онда служи "световно" име? Поред тога, последња реченица опет јасно истиче личност Бога као Оца, подржавајући патријархални систем, да и не говоримо о дискутабилној формулатици "синова" која вероватно имплицира да нас Бог Отац не може волети као кћерке.

Породица

Погледајмо сада како су у "Црквеном словару" приказани чланови породице и њихови међусобни односи.

Лик оца (осим када је у Божијем облику) углавном је одсутан, споредан или присутан само у назнакама. У причи о малом Богольубу и птичици коју смо поменули на почетку, мајка је присутан и активан лик; она је та која Богольубу поклања птичицу, како је лепо приказано на илустрацији. Отац се јавља само у друштву са мајком, односно помиње се како обое теше малог Богольуба када птичица побегне.

Лик мајке, зато, приказан је као присутан и централан у животу детета. Мајке су те које своју децу воле и брину се о њима, које им дају поклоне за пригодне религијске празнике, као што је наведено у поглављу "Даривање" (као и у причи о Богольубу и птичици, приметићемо да нема говора о много уобичајенијем давању поклона у "световним" приликама, као што су рођендан или Нова година): "Мали Милан има много играчака и све их воли. Радо се њима игра са својим друговима (не и са другарицама, очигледно? - прим.аут.). Једног коњића, међутим, кога му је поклонила мама за њихову Крсну славу, он посебно воли. Чува га и пази, чак му је и име дао. Често се и сам питао зашто ту играчку посебно воли кад су све друге скупље, а можда и лепше. Биће да је то зато што му је коњића поклонила мама, коју он много воли, а и она њега" (исто:17). Мајка као централна личност у васпитању детета јавља се и у поучној причи о малој Милици: "Једног дана мала Милица, играјући се, несpretно, разбила је вазу за цвеће. Видевши то, мама је изгрдила Милицу рекавши јој

да треба да пази и на друге ствари око себе када се игра, а не само на своје играчке, додавши да је лъута због тога на њу. То је, додуше, мама учинила благо, али се потом окренула и одмах отишла. Милица је разумела да је направила штету и није се наљутила на маму што ју је изгрдила. Но, било јој је страшно тешко што се мама наљутила на њу и што није хтела да разговара са њом. Прекинула је да се игра и пришла је мами стално је питајући нешто. Но, мама јој није одговарала. Радила је свој посао ћутећи, не обазирући се на Милицу. Зађутала је и Милица, али јој се у грудима нешто стегло. Хтела би да плаче, али некако није могла. Но, како је било време ручку, мама је донела јело и ставила га на сто тамо где Милица обично седи, не говорећи ништа. Иако дотад ништа није јела, Милици није било до хране. Зато није ни пришла столу. Била је много тужна. Видевши то, мама се окренула, пришла јој, загрлила је и рекла јој: "Дете моје, ја тебе много волим." Тада је Милица осетила једно велико олакшање и заплакала је од радости. Мама јој је рекла: "Дођи да једеш, а затим иди да се играш и пази." (исто:27)

Лик мајке, дакле, приказан је као благ и надзирући, онај који је у дететовом животу увек присутан, спреман да помогне и опрости. С друге стране, не изненађује што је мајка приказана као та која примирано води рачуна о детету, ако се узме у обзир да видимо да остаје код куће и кува ручак док се Милица игра, што имплицира да је отац вероватно на послу и ради. Значи, видимо једну класичну поделу родних улога: отац је приказан као физички и емоционално одсутан, добављач хлеба за породицу, док је мајка та која је блага, присутна, и води рачуна о деци и кућним пословима.

Мogло би се чак рећи да је нека врста родне стереотипизације присутна у ликовима деце. Тако на илустрацијама видимо малог Богољуба и Милана како се играју играчкама за дечаке (трициклима, медама, коњићима). Милица је, с друге стране, као девојчица очигледно несpretна, пошто играјући се успева да разбије вазу за цвеће; за разлику од Богољуба, коме је птичица побегла "Божијом вољом", без обзира на то колико се о њој лепо старао и пазио је, Милица је сама крива што је својом немарношћу изазвала штету.

Нарочито је интересантан начин на који је у "Црквеном словару" приказана прича о Адаму и Еви. У поглављу "Бог Отац нас све види и воли у Христу" видимо да су "Бог Отац, Син и Свети Дух на kraју (су) створили и човека. Створили су Адама и Еву сличне себи, да и ови гледају на биљке и животиње као Бог - с лъубављу, и да буду њихови пријатељи, готово као синови, и да им сва творевина, сва

свет на земљи буде заједнички" (исто:9). Опет видимо глорификацију синова. Међутим, ово је једино место где се Ева помиње као лик, пошто даље читамо: "Бог је Адама створио са циљем да Адам буде свештеник у природи, тј. у свету. То значи да је Адам требало да воли Бога и природу око себе и да је дарује, тј. да је дели са Богом и другим људима" (исто: 13), те "Човек Адам није хтео да буде пријатељ са Богом. Хтео је свет само за себе. Због тога се десило *нешто страшно* и за њега и за свет: уместо да постане богат и срећан (сиц!), Адам је, када је остао сам, постао тужан и *несрећан*" (исто:15, курсив мој). Сложићемо се да "нешто страшно" представља прилично нејасну парофразу библијског греха. Притом, помињање Еве, осим у првом наврату, потпуно је избегнуто. Ово значи да се у центар позиционира Адам као мушкарац, још једна од инкарнација Божијег сина.

Слика коју нам пружа уџбеник веронауке је следећа: на једној страни налази се "свакодневни", породични живот, са лицом мајке као присутним и емотивно близким. Ова мајка је блага и брижна домаћица, која се о својој деци стара и учи их љубави. Отац је, с друге стране, одсутан из породичног живота и васпитавања деце, али се поново појављује као лик Бога Оца у цркви. Љубав која прожима људске односе у свакодневном животу симболизована је односом мајка-дете и природом; с друге стране, ова љубав је у религији отелотворена у Богу и сакрализацији односа отац-син кроз Бога Оца и Исуса Христа. У овом односу очигледна је доминантност личности Бога као Оца, док Исус Христос, а нарочито Свети Дух, остају у другом плану. Из овога следи да приказ родних односа у уџбенику веронауке репродукује патријархалну слику света, која глорификује мушки принцип и изражену хијерархију, отелотворену у обавези припадања Цркви као "врховној" институцији.

Репродукција патријархалне, изразито хијерархизоване слике света у уџбенику веронауке има вишеструке импликације. Као што Стојановићева каже: "Суштина остаје дубинско ауторитарно схватање света које је старије од сваког другог система. Одговорност, стога, није само на писцима наставних програма, уџбеника, па ни на науци на којој би они требало да буду засновани. Сви су они само последица и управо због тога су сјајан предложак за размишљање о друштву које им је узрок" (1994:103).

Завршна разматрања: шта после анализе стереотипа

У свакодневном говору стереотипи обично бивају критиковани као генерализације, које су - стога - по дефиницији нетачне. Међутим, природа стереотипа није тако једноставна. Пантић, на пример, дефинише стереотипе као "риgidне, углавном нетачне, ставове добијене из предрасуда и непотпуних генерализација, или чак потпuno погрешне закључке добијене из предрасуда, интереса, емоција, и тенденције психолошког економизовања која се манифестију поједностављивањем богате и разноврсне стварности и њеним свођењем на неколико категорија" (1996). Хтела бих да скренем пажњу на други део ове дефиниције. Није ли "тенденција психолошког економизовања" неодвојив део људске когниције? Сама наука се управо бави типичним случајевима и труди се да установи законе који ће, ако не у свим, оно барем важити у што већем броју случајева. Природа знања које се данас предаје у основним и средњим школама тежи ка што вишем нивоу општости, и у пракси оставља врло мало места за алтернативне интерпретације или бављење специјалним случајевима. Другим речима, поједностављивање, уопштавање и генерализовање су неопходан део учења, а у образовном процесу просто је немогуће ученицима пренети све појединости "богате и разноврсне стварности". Стога, "инхерентна" нетачност стереотипа није оно што их првенствено чини проблематичним у образовању. Да ли ово значи да треба да одустанемо и од предавања "научно заснованих" предмета у школама, или пак прихватимо родне стереотипе у уџбеницима као нешто неизбежно? Ипак не.

Постоји, наиме, једна битна одлика која разликује научно од религијског знања. Оно што је *диферентна специфичност* овог првог јесте да је подложно критици. Неки филозофи науке, од којих је најпознатији Карл Попер, тврдили су да је ово управо карактеристика која научно знање чини супериорним - дакле, то да је не само подложно критици, већ и да је критичка дискусија практично *sine qua non* науке. Другим речима, наука постоји и развија се само захваљујући својим грешкама. Независно од тога да ли ћемо прихватити гледиште Попера и критичких рационалиста о оваквом карактеру науке, или се определити за неку од алтернативних интерпретација развоја научног знања (рецимо, Кунову која науку посматра у светлу периодичних промена владајућих поставки, тзв. научних револуција, или Фејерабендову која тврди да научно знање није супериорно над другим моделима знања, до "јаке ирационалистичке" струје

Единбуршке школе филозофа науке који тврде да наука уопште није рационална пракса), оно што остаје као мање-више сигурно јесте да се наука стално мења - брже или спорије, више или мање очигледно, радикалније или мање радикално, рационалније или ирационално. Дакле, оно што науку издаваја од осталих модуса знања, а требало би да важи (и још више) за начин на који се она предаје у школама, јесте подложност критици - могућност признавања да смо погрешили. С друге стране, ово је управо карактеристика која је одсутна из религијског знања. Карактеристика догме је не само непроменљивост, већ управо то да не може - не треба - бити довођена у питање. Колико год да можемо бити свесни да историја теологије показује да ни догма није баш непроменљива, и да - по одређену цену - може не само бити доведена у питање него и оповргнута, остаје чињеница да је наука, и на њој засновано знање, много отвореније од религијског за дискусију и критичко разматрање - а то су управо активности које се већина савремених образовних система труди да подстакне.

С друге стране, стереотипи су често мета критике усмерене не толико на њихову истиносну вредност, колико на формативни карактер. Наиме, социјални конструктивисти (в. Гоффман, 1979) често су истицали да стварна моћ стереотипних представа (а нарочито оних везаних за родне улоге) лежи у томе што нам не говоре само какве ствари јесу, већ и *какве треба да буду* - другим речима, да формирају ставове, очекивања и односе појединца према свету са којим се сусреће. Лично сам врло далеко од тога да се сложим са екстремним интерпретацијама социјалног конструкцијизма које формативну улогу стереотипа поистовећују са детерминишућом. Другим речима, не мислим да ће свака девојчица која види представе мајки које кувају ручак пожелети да и сама постане домаћица. Међутим, мислим да постоји много опаснији аспект стереотипа, а он је у томе што показује шта је "нормално", дакле *какве ствари треба да буду у смислу систематског привилеговања* једног типа представа и *систематског* било *занемаривања* било *потцењивања* других. Са ове тачке гледишта, у уџбенику веронауке приметно је одсуство било каквих представа о родним улогама које се разликују од традиционалних, што је чудно за земљу у којој велики број жена има посао ван куће, а стопа развода је у порасту. Независно од дебата о социјалном конструкцијизму, оно што је овде битно јесте да аутори уџбеника на овај начин јасно изражавају став којим се подржава, или барем толерише, стереотипизација родних улога. Ово значи да република и Министарство просвете и спорта

као њен орган, без обзира на декларативну модернизацију, афирмишу патријархалност подржавајући један традиционалистички концепт. Ово су, управо, имплицитне поруке на које треба да обратимо пажњу.

Литература:

1. Алексов, Б. 2004. Веронака у Србији. Ниш: Јунир.
2. Goffman, E. 1979. Gender advertisements. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
3. Јоксимовић, С. (ур.) 2003. Верска настава и грађанско васпитање у школама у Србији. Београд: Институт за педагошка истраживања.
4. Кљајић-Имшировић, Ј. 2001. Жене и веронака: патријархат као божја волја. У: Жене, религија, образовање - између духовности и политику (ур. Нада Секулић). Београд: Уметничко-истраживачка станица НАНДИ.
5. Lakatos, I & Alan Musgrave (eds.). 1997. Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Мидић, И. 2002. Црквени словар. Православни катихизис за први разред основне школе. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
7. Пантић, Д. 1996. Changes in Ethnic Stereotypes of Serbs. U: Sociologija 4. Beograd: Друштво социолога Србије.
8. Радуловић, Л. 2003. "Учење вери" - конструкција родних идентитета путем популаризације православне теолошке литературе. У: Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић). Београд: Етнографски институт САНУ. Секулић, Н. 2001. Парадигматске промене у приступу проучавања религије са становишта рода и разлике. У: Жене, религија, образовање - између духовности и политику (ур. Нада Секулић). Београд: Уметничко-истраживачка станица НАНДИ.
9. Стојановић, Д. 1994. Уџбеници историје као огледало времена. У: Ратништво, патриотизам, патријархалност (ур. Р. Росандић и В. Пешић). Београд: Центар за антиратну акцију и група МОСТ.

Udžbenici u Bosni i Hercegovini: kritička analiza

ANGELIKA PASEKA

U trećem seminarskom modulu učesnicima/cama su date upute za detaljnu sadržajnu analizu udžbenika koje koriste u svojim nastavnim predmetima. Pred nama je 19, djelomično jako opširnih analiza udžbenika iz deset različitih predmeta (vidi listu u prilogu). Najprije ćemo se pozabaviti izradom udžbenika, zatim slijede rezultati kvantitativne analize. U nastavku će biti predstavljeni pojedinačni udžbenici sa detaljnim kvalitativnim rezultatima.

1. O izradi udžbenika

Većinu istraženih udžbenika napisali su muškarci, tek kod svake šeste knjige se žena pojavljuje kao koautor ili ju je sama napisala (kod dva izdanja priručnika za nastavnike/ice za odgojni rad na časovima odjeljenske zajednice, kod čitanke, udžbenika matematike i fizike).

U pojedinim udžbenicima se koriste i autorizirani tekstovi, to znači pjesmice i priče pisaca u čitankama ili izjave naučnika/ica (npr. u matematici ili likovnom). Od 315 dijelova teksta ove vrste samo je 32 ili 10,2% djelo žene. Time nastaje utisak da su muškarci oni koji u ovim predmetima imaju nešto važno reći. U jednom udžbeniku matematike se pojavljuju samo naučnici muškoga roda - kao da matematičarki nikada nije ni bilo. "Izostavljanje na simboličan način u političkom tekstu će u stvarnosti postati praznina. Tako mogu nastupiti emancipirane žene. Bez reprezentacije ih nema." (Streeruwitz, 2000, 21)

Tabela 2: Autor/kinje i izdavači istraženih udžbenika

Djelatnost	Žene	muškarci	Ukupno	% žene
Autor/kinje	5	26	31	16,1
Autorizirani tekstovi	32	283	315	10,2
Redakcija	9	28	38	24,3
Recenzija	15	15	30	47,6
Grafička obrada (ilustracije, naslovna strana, ...)	20	22	42	50,0
Lektorisanje	14	1	15	93,3
Izdavaštvo ukupno	58	66	124	46,8

Gotovo 50% osoba koje su uključene u izradu su žene, no iste zauzimaju različite pozicije. Dok su u redakcijskom timu u manjini, lektorisanje i korektura pripreme su čvrsto u ženskim rukama.

2. Kvantitativna analiza - pregled

U prvom koraku traženi su likovi u tekstu i slikama i brojana je učestalost pojavljivanja. Ovo je rezultat za tekstove, podijeljen prema pojedinačnim udžbenicima (vidi i listu u prilogu).

Tabela 3: Likovi u tekstovima

Udžbenik	Odrasli					Djeca i omladina				
	ž	m	uk.	%ž	n	ž	m	uk.	%ž	n
Priručnik, I knjiga	45	140	185	24,3	239	23	197	220	10,5	239
Priručnik, II knjiga	68	246	314	21,7	249	12	271	283	4,2	89
Prva knjiga, 1. razred	36	69	105	34,3	0	150	279	429	35,0	5
Čitanka, 3. razred "Miris rose"	31	128	159	19,5	18	26	59	85	30,6	41
Čitanka, 3. razred "Mali svijet"	17	40	57	29,8	12	13	29	42	31,0	15
Čitanka, 5. razred	16	25	41	39,0	0	4	30	34	11,8	1
Matematika, 1. razred	3	15	18	16,7	5	37	48	85	43,5	12
Matematika, 3. razred	2	5	7	28,6	—	10	4	14	71,4	—
Matematika, 7. razred (1)	0	12	12	0	1	20	24	44	45,5	5
Matematika, 7. razred (2)	0	6	6	0	2	1	4	5	20,0	1
Matematika, 7. razred (3)	4	61	65	6,2	—	0	12	12	0	—
Matematika, 7. razred (4)	1	28	29	3,4	3	4	8	12	33,3	1
Historija, 5. razred	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Likovno, 7. razred (1)	19	122	141	13,5	—	—	—	—	—	—
Likovno, 7. razred (2)	54	196	250	21,6	—	—	—	—	—	—
Fizika, 7. razred	2	21	23	8,7	213	2	3	5	40,0	—
Psihologija, gimnazija	31	293	324	9,6	1162	1	8	9	11,1	163
Demokratija i ljudska prava, srednja škola	22	262	284	8,4	232	4	31	35	11,4	22
Tehnička mehanika	2	6	8	25,0	—	—	—	—	—	—
UKUPNO	353	1671	2028	17,4	1618	307	1007	1314	23,3	595

– Ova kategorija nedostaje u analizi.

Legenda: ž ..... žensko (žene odnosno djevojčice)

m..... muško (muškarci odnosno dječaci)

uk. .. ukupno

%ž .. udio žena odnosno djevojčica u procentima

n ..... nije moguće identificirati, npr. pojmovi ljudi, djeca, omladina

Udžbenici se pišu na različite načine. Neki imenuju mnogo osoba, neki više koriste jezičke oblike koje nije moguće identificirati, u drugima se likovi gotovo i ne pojavljuju. Uprkos ovim razlikama istraženi udžbenici imaju nešto zajedničko: kod svih su žene u manjini! Samo svaka šesta osoba je žensko, u nekim udžbenicima se žene uopće ne spominju. U čitanci za peti razred su bar od deset odraslih osoba četiri osobe ženskog roda. Kod djece i omladine je situacija malo bolja: Svaka četvrtica osoba je djevojčica, pri čemu se u jednom udžbeniku matematike u tekstovima pojavljuje čak više djevojčica nego dječaka.

Na slijedećoj stranici vidimo rezultat za slike i ilustracije. Ovaj rezultat je nešto povoljniji, jer su bar od deset odraslih osoba dvije ženskog roda, a od desetero djece i omladine četvero je ženskog roda. Ipak i ovdje vrijedi: žene i djevojčice su u manjini. Samo dva udžbenika predstavljaju izuzetak: udžbenik matematike za sedmi razred i udžbenik historije za peti razred. Kao posebno negativan primer treba navesti udžbenik fizike (vidi i kvalitativnu analizu).

Tabela 4: Prikazivanje likova na slikama i ilustracijama

žene	muškarci
obrađuju zemlju(4) lože vatru vode djecu trče stoje pokazuju predaju	bore se (17) stoe naoružani (5) nose ulov (3) love ubijaju kopaju udaraju nose zastavu rade na računaru враћ

– Ova kategorija nedostaje u analizi.

Legenda: ž ....žensko (žene odnosno djevojčice)
 m ....muško (muškarci odnosno dječaci)
 uk. ...ukupno
 %ž..udio žena odnosno djevojčica u procentima
 n ... nije moguće identificirati, npr. grupa ljudi, raspodjela se ne može prepoznati

Sve u svemu: rezultati istraživanja udžbenika, kako je to predstavljeno za Njemačku i Austriju (vidi prilog: Paseka, u poglavlju 3), vrijede i za Bosnu i Hercegovinu za školsku godinu 2003/04.

3. Detalji iz kvalitativne analize

Oni učesnici/ce seminara, koji su proveli i kvalitativnu analizu, došli su do jako interesantnih rezultata, čije ćemo detalje ovdje prezentirati.

Ševala Vrpčić, O.Š. "Fahrudin Fahro Baščelija", Goražde

Analizirane knjige su napisali Dževdeta Ajanović & Marko Stevanović. Riječ je o dvije knjige (djela) jednog **priručnika za odgojni rad s odjeljenskom zajednicom**, koje su namijenjene razrednim starješinama.

Žene i muškarci, djevojčice i dječaci koji se pominju u tekstovima kategorizirani su prema više aspekata, pri čemu su objedinjeni rezultati obje knjige u tabelama koje slijede. Najprije analiza likova prema njihovom položaju u društvu gledi zanimanja koje imaju (nemaju).

Tabela 5: Ženski i muški likovi u različitim područjima života (tekstovi)

Uloga u porodici							
Žene	b-	Djevojčice	b	Muškarci	b	Dječaci	b
majka	23	ktl	4	otac	29	sin	
baka	7	sestra	1	sln	4		
sestra	6			djed	12		
kćerka	2			tetak	1		
tetka	2						
stara rođaka	1						
ukupno	39	ukupno	5	ukupno	46	ukupno	1

-b = broj pojavljivanja

Uloga relevantna za suprotan spol

Žene	b	Djevojčice	b	Muškarci	b	Dječaci	b
žena prijateljica	24 3	djevojčica	20	muškarac muž prijatelj mladoženja dragi mladić zavodnik	116 27 10 1 1 2 1	dječaci tinejdžer	131 1
ukupno	27	ukupno	20	ukupno	158	ukupno	132

Loši uvjeti života

Žene	B	Djevojčice	B	Muškarci	b	Dječaci	B
				stradalnik alkoholik bolesnik narkoman invalid	1 1 1 1 1		
ukupno	0	ukupno	0	ukupno	5	ukupno	0

Poslovni svijet

Žene	B	Djevojčice	B	Muškarci	b	Dječaci	B
				stručnjak karijerist voda	1 1 1		
ukupno	0	ukupno	0	ukupno	3	ukupno	0

Druga područja života

Žene	B	Djevojčice	B	Muškarci	b	Dječaci	B
				Stvoritelj građanin prolaznik sljedbenik glupan	1 1 1 1 1		
ukupno	0	ukupno	0	ukupno	5	ukupno	0

Iz ovog proistječe slijedeća slika:

- Muškarci se pojavljuju osam puta više od žena (muškarci: 217 puta, žene: 27 puta), dječaci pet puta više od djevojčica (dječaci: 133 puta, djevojčice: 25 puta).
- Muškarci su diferencirano predstavljeni. Žene se spominju samo u vezi sa porodicom i njenom ulogom kao partnerice jednog muškarca. Muškarci se pojavljuju i u drugim ulogama. Očigledno nema žena koje dožive nezgodu, niti ima žena koje su invalidi, a nema ni građanki.

Kako izgleda predstavljanje zanimanja (vidi tabelu 6): I ovdje se potvrđuje prilično jednostrana slika: samo se deset žena u tekstovima spominju kao osobe koje imaju neko zanimanje, pri čemu obavljaju samo četiri različita posla. Tri od toga važe kao tipično ženska zanimanja (nastavnica, prodavačica, glumica), "šefica" ustvari nije zanimanje, već neodređena ili svakodnevna oznaka za poslovnu poziciju. S druge strane, pominju se 83 zaposlena muškarca sa 32 različita zanimanja, što pokazuje veliki broj mogućnosti. Pogled na odluke glede zanimanja omladine i na tržište rada pokazuje da se žene zaista mogu naći u manjem broju poslovnih područja od muškaraca, ali ne u tako ograničenom obliku. Naprimjer u poljoprivrednom sektoru rade mnoge žene kao zemljoradnice, u fabrikama se mogu naći mnoge radnice, na univerzitetima ima i naučnica. Stvarnost se ovakvim prikazom "hiperritualizira" (up.Goffman, 1981), to znači prikazuju ekstremno izobličenom.

Tabela 6: Žene i muškarci u različitim područjima zanimanja (tekstovi)

Akademski zanimanja		Neakademski zanimanja	
Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
učiteljica	učitelj profesor vijerski učitelj odgojatelj liječnik dječiji stomatolog psiholog naučnik apotekear	prodavačica u tržnici	seljak čebanin mesar frizer trgovac ribar sklepedžija čistat ulice radnik policajac
5	51	1	14

Rukovodeće snage		umjetnička zanimanja		ostalo	
Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
ženica	predsjednik direktor	glumica	glumac pisac umjetnik gitarista (futu-)model TV-zvijezda slikar voditelj pjevač		pensioner službenik
1	2	3	14	0	2

Prikazivanje djevojčica i dječaka u dva priručnika za razredne starještine osnovnih škola: dok se 388 puta pojavljuje riječ "učenik", samo se dva puta decidno govoriti o "učenicama". Ovdje je vidno djelovanje generičkog maskulina, jer se izraz "učenik" u vezi s ovim koristi "neutralno", to znači da se djevojčice ovim navodno podrazumijevaju. Time učenice postaju nevidljive, njihova egzistencija se negira. Posebno stereotipnim se pokazuje, pri detaljnijem promatranju, predstavljanje u slobodnom vremenu.

Tabela 7: Djeca i njihovo slobodno vrijeme (tekstovi)

Djevojčice	Dječaci
Djevojčice se igraju lutkama, Šiju odjeću za njih, pripremaju jelo za lutku. Djevojčice sviraju na flauti, javno naslupuju u duetu i razmjenjuju instrumente.	Dječaci voze bicikl, luku se sa vršnjacima, viču prostote, radе kao vrtlari, idu planinarili i šetali kroz šumu, beru visibele i ljuhičice, bezbršno trče i bezbršno plitaju.
6 aktivnosti	9 aktivnosti

Pri aktivnostima djevojčica u slobodno vrijeme radi se o njegovanju i muziciranju, oboje vrijedi za klasično ženske aktivnosti. Dok djevojčice i slobodno vrijeme provode u kući, dječake nešto tjeraju vani: dječaci se bave klasičnim "outdoor-aktivnostima", uz jedan izuzetak (vođenje razgovora). Time se pojačava *binarna konstrukcija* ženskog-muškog: unutra - vani, njegovati - boriti se, muzicirati - osvajati.

U drugom udžbeniku (s.131) se nalazi pjesma o Romima, koju iz više razloga moramo kritički promatrati. Slijedi doslovno prenesena pjesma:

Žitelji ciganskog naselja

Već u ranu zoru budi se cigansko naselje.

*Nastambe se osvjetljavaju: sijalice i svijeće se pale, kako tko šta ima,
neki nemaju ništa*

pale šibice ili gledaju u mjesec,

*samo da protrljaju oči ustajalom vodom i pronađu plave kombinezone,
ako su ih uopće sinoć skidali sa sebe.*

Kasnije će neispavane ustajati njihove žene:

*Počet će se dovikivati preko kutija, sanduka, gajbi, dasaka
ispreturanih svuda unaokolo,
ili kartonskih kutija.*

*Njih nekoliko će ispijati prvu jutarnju kavu
i žaliti se na svoje muževe
kako su opet došli pijani pa
tukli ženu, djecu,
razbacivali stvari i razbijali posude.*

*Zatim će ustajati djeca pravi čopor malih vučića,
musava, plačljiva, popišana, smrdljiva i prljava.*

Doći će čopor pred zakokodakale majke.

Skakat će u krilo penjati se na glavu,

Vući za ruku, cviliti, militi,

puzati, nešto mrmljati i opet plakati.

Majke će vikati, kleti, tući

i opet ljubiti.

I tako svaki dan

Marko Stevanović

U pregledu koji slijedi su opisi ponovo objedinjeni. Iz toga proistječe slijedeća slika o Romima.

Romkinje	Romi	Romska djeca
<p>Neispavane žene se dovikuju, žale se na svoje muževe, zakokodakale majke, vitku, kunu, tuku i opet ljube.</p>	<p>Došli opet pijani, tukli su žene i djecu, razbacivali stvari, razbijali posude.</p>	<p>Musava, plačljiva, popišana, smrdljiva i prijava skalu majkama u krilo, penju se na glavu, vuku za ruku, cviliti, militi i pužu i nešto mrmljaju i opet plakati.</p>

Pregled 1: Prikazivanje Roma

Ovu pjesmu moramo označiti povredljivom i uvredljivom, i to iz više razloga: jedna etnička manjina biva okarakterizirana na jedan sasvim negativan, jednos-

tran i diskriminirajući način. Nedostaju objašnjenja o ekonomskoj i socijalnoj situaciji Roma, kao i objašnjenja o njihovoj kulturnoj pozadini. Sve ovo je povezano sa stereotipnim prikazivanjem spolova. Time se gubi slojevitost, preostaju samo negativni klišei o ovoj narodnoj skupini.

Milena Čučak, Ekonomска škola, Bijeljina

Analizirani udžbenik je Prva knjiga za učenike/ce prvog razreda osnovne škole. Napisali su ga Emil Kamenov, Pero Spasojević i Petar Đaković. I u ovom udžbeniku se u tekstovima mogu naći mnogi stereotipi. Evo nekoliko primjera.

Zanimanja kojima se bave muškarci:	Zanimanja kojima se bave žene:	Kao kućni majstor muškarac radi sljedeće:	Ovo radi majka	
madijančar fotograf pntar službenik pušte rudar automehaničar	vindoinstalater pekar vnzač istar lavac pecaroš	domaćica naставница bihlintekarka frizerka prodavačica	reže drva, tresa tepih, otvara piće	otvara konzervu, pakuje paklon, miješi tjesto, pije piće.

Pregled 2: Zanimanja i aktivnosti odraslih (tekstovi)

Iz pregleda 2 da se prepoznati klasična podjela uloga: žene su rjede zaposlene nego muškarci, zato su prije svega aktivne u kući. I na drugi način se žene čine nevidljivima. Od osam pjesmica, koje se pojavljuju u ovom udžbeniku, niti jednu nije napisala žena! Samo kada se prikazuju emocije ne mogu se prepoznati stereotipi: Sva osjećanja prezentiraju muškarci.

U dijelu "Kuda ko ide?" stereotipi se nastavljaju i kod djece: djevojčice idu u školu i na spavanje, a dječaci zalivaju baštu, bave se sportom, idu na izlet i u prodavnicu. Djevojčice u ovom udžbeniku očigledno nemaju interesa ni za sportom: samo jednom se prikazuje djevojčica koja igra stoni tenis (time je ponovo u kući), dok su dječaci prikazani kako voze kajak i klizaljke, osim toga igraju košarku i fudbal, boksaju i učestvuju u utrkama.

Na dvije priče, basne, ilustrirane crtežima, treba pri daljnjoj analizi obratiti posebnu pažnju. U jednoj se radi o lisici i rodi, pri čemu prvo lisica rodu, a onda roda lisicu prevari. Rezultat je dakle izjednačen. Lisica predstavljena kao žena u haljinu sa keceljom, a roda sa kapicom i keceljom. Jedna žena je dakle nadmudrila drugu ženu, iste su. Ali u priči "Lisica i gavran", u kojoj lisica nadmudruje gavrana i oduzima mu parče sira, lisica je predstavljena kao lisac - muškarac u pantalonama. To dovodi do zaključka: lisac je pametniji od lisice! Ove dvije priče su lijep primjer kako se putem ilustracija (re)producira sistem dvospolnosti. Tekst se, naime, ne koristi svrstavanjem rodova!

Primjetna je i primjena generičkog maskulina kod radnih zadataka, npr. "Možda i ti znaš neku brojalicu? Kaži je svojim drugarima!" Time se sprečava direktno oslovljavanje djevojčica, jer djevojčice imaju najčešće prijateljice.

Saša Knežević, "Sedma osnovna škola", Sarajevo

Čitanku za peti razred osnovne škole napisao je Zejcir Hasić. U udžbeniku se pojavljuju pjesmice i priče 52 autora/kinje, samo 6 njih su žene (11,5%). Pregled tekstova dao je slijedeći rezultat (vidi pregled 3):

Pored uobičajene podjele prema zanimanjima, primjećuju se i drugi aspekti: Očevi se prikazuju kao aktivni i dinamični, dok je ovdje dat i jedan primjer u kojem se otac opisuje nježnim. Poslovi žena su ponovo vezani za unutrašnji prostor, one su tu zbog drugih. Mladi muškarci flertuju (aktivno), mlade žene se uljepšavaju (i čekaju ...). Muškarci osvajaju svijet, žene čuvaju kuću i pričaju, za kopanje su oboje nadležni.

Pregled 3: Zanimanja i aktivnosti odraslih (tekstovi)

Muškarci se bave ovim zanimanjima:	Muškarci u udžbeniku rade slijedeće	Žene se bave ovim zanimanjima	Žene u udžbeniku rade slijedeće
kralj profesor učitelj matematike vespitač muzikant žandar igravac guslioničar majstor obućar milnar stolar slastičar licitar čovakdžija skitnica moreplavac varalica	Otar miluje, vozi automobil i vesla. Mojak učišta i pjeva. Muškarci jašu, bore se, svadaju i zajedno sa ženama obraduju zemlju. Dječaci idu u školu, nose drva i veslaju.	učiteljica pjevačica krčmarica	Majka slavi stvari, uspavljuje dijete. Djevojčice barev cvijeće i dutjeruju se. Žene čekaju, tješe, uplakuju i pričaju priče, zajedno s muškarcima obraduju zemlju. Djevojčice se ne pominju ni u jednom tekstu.

Marko Mijatović, Osnovna škola Orašje

Udjbenik **matematike za prvi razred osnovne škole**, koji je ovdje analiziran, napisao je Zlatko Šporer.

Pri sadržajnoj analizi su primijećeni slijedeći aspekti:

Igračke odnosno predmeti s kojima se žene/djevojčice odnosno muškarci/dječaci prikazuju odnosno dovode u vezu svrstani su veoma stereotipno:

Žene i djevojčice → cvijeće, sat, lutka, hula-hop obruč

Muškarci i dječaci → auto, čamac, vagoni, bicikl, konopac, torba

O izgledu i odjeći pronađene su slijedeće izjave:

Žene su nasmijane, lijepo obučene i dotjerane.

Djevojčice imaju dugu kosu mahom vezanu u pletenice, nasmijane su, nose veselu i šarenu odjeću.

Muškarci su u sportskoj ili u radnoj odjeći koja je u vezi sa zanimanjem.

Dječaci su kratke kose, često ne ostavljaju veselo utisak.

Slobodan Krajina, O.Š. "Kulin Ban", Tešanjka

Fatima Mandžuka, "Druga osnovna škola", Konjic

Istražena su četiri **udžbenika matematike za 7. razred** osnovne škole. U sva četiri udžbenika zanimanja i radnje su prikazani veoma stereotipno. U dva udžbenika pojavljuju se dodatni aspekti.

Pozitivne akcente daje udžbenik Jasenke & Ive Durovića: u ovom udžbeniku se u tekstovima gotovo jednako često pominju djevojčice i dječaci (20:24, to čini udio djevojčica od 45,5%), na slikama, također, vlada ujednačanost (38,9% udio žena kod odraslih, 41,2% kod djece i omladine). Riječ je o jedinom udžbeniku matematike čiji je koautor žena. Za grafičku obradu, ilustracije i naslovnu stranu odgovorne su bile tri žene. Vjerovatno je ova okolnost doprinijela određenoj ravnoteži između spolova. Kvalitativno, s druge strane, i ovaj udžbenik pokazuje mnogo nedostataka. Zanimanja i izgled su prikazani veoma stereotipno.

Udžbenik matematike Abdulaha Hodžića & Roberta Onadia predstavlja veoma tradicionalnu sliku. Matematika je čisto muška stvar! Predstavlja se 38 matematičara, iako se u svim stoljećima mogu naći i poznate matematičarke.

Jusuf Talović, O.Š. "Hamdija Kreševljaković", Kakanj

Užbenik historije za peti razred osnovne škole Saliha Jalimana i Midhata Spahića, čije se novo izdanje pojavilo tek 2003. godine, obrađuje - u skladu sa nastavnim planom - staru historiju. Kako izgleda ova knjiga?

Na slikama dominiraju historijski likovi muškaraca i čine 76,3% svih prikazivanja. Djeca se gotovo ne pojavljuju, pri čemu djevojčice čine većinu (13:8). Djevojčice se prikazuju, prije svega, kao posjetioci historijskih znamenitosti ili razgledaju eksponate, dječaci isto tako. Kod odraslih raspodjela zadataka na slikama i ilustracijama izgleda ovako:

Pregled 4: Aktivnosti žena i muškaraca (slike)

žene	muškarci
obraduju zemlju (1)	bore se (17)
lože vatu	stoje naoružani (5)
vode djecu	nose ulov (3)
trče	love
sloje	ubijaju
prikazuju	kopaju
predaju	izdaranju
	nose zastavu
	rade na vođenju
	vrać

Time historija postaje historija bitaka i ratova, koje vode muškarci. Socijalni i društveno-politički aspekti očigledno nemaju mesta. Tako bi se mogla provesti kritička analiza činjenice da su u Staroj Grčkoj, koja važi za kolijevku demokratije, samo slobodni muškarci imali građanska prava.

I božanstva nude prikaz koji je pod utjecajem patrijarhata: sedam antičkih božanstava, sa Zevsom kao vrhovnim božanstvom, naspram četiri ženska lika božanstava. Ignorira se činjenica da je prvobitno postojala vrhovna boginja Gaja.

Zaključak glasi: ona područja u kojima se pojavljuju žene se ignoriraju, isključenje žena iz javnog sektora se u stvari ne tematizira.

Nada Čevro, O.Š. "Musa Ćazim Ćatić", Sarajevo

Za analizu dvaju udžbenika i radnih sveski za predmet **likovne kulture**, koje su napisali Željko Filipović (udžbenik 1) odnosno Admir Mujkić (udžbenik 2) izabrani su slijedeći aspekti:

- O društvenom položaju i zanimanjima žena i muškaraca

Na slikama (vidi slijedeći pregled) ponovo se pokazuje znatno veće kvantitativno prisustvo muškaraca: na jednu ženu prikazanu na slici dolaze četiri muškarca. Kvalitativna analiza je pokazala: dok muškarci zauzimaju različite društvene pozicije (u oblasti politike, umjetnosti, nauke, religije, kao borci i podanici), žene se, prije svega, prikazuju u odnosu zavisnosti (kao supruga odnosno "žene-objekti").

Zanimanja koja se prikazuju na slici tj. koja se pominju u tekstu su - kako odgovara nastavnom predmetu - jako ograničena, no ponovo vrijedi: osam puta više muškaraca nego žena prikazano je u jednom umjetničkom zanimanju. Opseg varijacija zanimanja žena je znatno manji. Pri tome je bilo itekako uspješnih žena koje su obilježile različite epohe i koje su poznate.

Tabela 8: Društvene uloge i zanimanja žena i muškaraca (tekstovi i slike)

muškarci				žene			
društvene uloge		zanimanja		društvene uloge		zanimanja	
udžbenik 1	udžbenik 2	udžbenik 1	udžbenik 1	udžbenik 1	žena	udžbenik 1	udžbenik 1
podanik	lovac	10	grafiter	17	žena	slikarka	1
vitez	svetac	6	slikar	14		zabavljajućica	1
božanstvo	igrač	5	kipar	7			
sirnmah	konjanik	4	sudija	2	udžbenik 2	udžbenik 2	
knez	filozof	3	pijanista	1	žena	grafičarka	3
bogataš	pjesnik	3	violinista	1	žena objekat	zabavljajućica	2
munah	bog	2			svetica	domicica	1
	vladar	2	udžbenik 2		laraonova		
	sportlista	2	slikar	10	žena		
	lareon	1	graličar	5	sirota		
	sirnmah	1	kipar	4			
	vitez	1	dizajner	2			
	davo	1	arhitekta	1			
	spasilac	1					
	bogataš	1					
ukupno	30	ukupno	43	ukupno	64	ukupno	21
							ukupno
							0

- Interesantnim se pokazao prikaz tijela i interpretacija tjelesne ljepote.

Tijela muškaraca se često prikazuju nagima, kako stoje ili se kreću, te time djeluju jakima i dinamičnima. Muška ljepota prikazana je idealnim proporcijama. Muškarci se često prikazuju u moćnim pozicijama: visoki, snažni, mišićavi, zaštićeni oklopom i mačem, sa knjigom u ruci kao znak pameti i mudrosti. Izgleda kao da ne poznaju strah.

Žene su odjevene, ponekad pokazuju obnaženo rame, sjede te time djeluju mirno, harmonično, tajnovito i lijepo. Žene se prikazuju - kada su naslikane zajedno s muškarcem - kao krhke i manje važne: oslanjaju se na njega, stoje po strani ili stoje iza njega, niže su, pognute glave, pokrivaju lice.

- Tradicionalni stereotipi spolova daju se prepoznati i pri prikazivanju osjećanja na slikama.

Muškarci su ozbiljni, zamišljeni, strpljivi, pobožni, mudri, zabrinuti, šarmantni, odvažni, samosvjesni, odlučni, puni tuge, bola i bijesa, ali i podmukli te čak i uplašeni. Žene su srdačne, nježne, dopadljive, lijepе, ravnodušne, zabrinute, stidljive i uplašene.

Time se ponovo daje slika o dinamičnom, samosvjesnom muškarcu, intelektualcu, ali punom snažnih osjećanja koje smije i pokazati. Žene djeluju suprotno tome iscrpljeno i blago: ne gore od bijesa i očaja, suprotno tome su stidne i plašljive. Kontrola osjećanja i težnja za harmonijom koja se zahtijeva od žena ovdje dolaze jasno do izražaja.

- Oblici oslovljavanja

Dok prikaz i prezentaciju u oba udžbenika možemo ocijeniti uveliko tradicionalnom, kod jezičkih oblika se ne može utvrditi diskriminacija djevojčica: autori koriste prvo lice množine (mi smo saznali, vidjeli, mi možemo reći, itd.) i time izbjegavaju ženske i muške jezičke oblike.

Radojko Nižić, Ljubuški

Analiza **udžbenika fizike** za sedmi razred osnovne škole, kojeg su napisali Branka Mikuličić i Gustav Sidler.

Prezentacija i jezički oblici se i u ovoj knjizi daju različito ocijeniti. Autori se trude da, s jedne strane, putem odgovarajućeg formuliranja učenice i učenike oslovjavaju na isti način (razmislimo, ocijenimo, izmjenimo, itd.). S druge strane se u ovom udžbeniku fizike gotovo ne zamjećuje egzistencija žena i djevojčica:

- Kod zanimanja se koriste isključivo oznake muškog roda (naučnik, nastavnik, fizičar, kipar).

Na 70 slika može se pronaći samo jedna jedina žena, a ova je debela, starija i nosi naočale. Muškarci se prikazuju kako podižu i nose teret, razvlače "ekspander", veslaju, kopaju, skijaju, jedre, voze traktor, razmišljaju i procjenjuju. Time demonstriraju snagu i vještinu. U jednom jedinom tekstu (s. 57), kada je riječ o provjeri sile, ravноправno se spominju dvije učenice i dva učenika.

Radmila Bijelić, Ugostiteljsko-ekonomska škola, Prijedor

Analizirani **udžbenik psihologije** za drugi razred gimnazije napisali su Slavoljub Radonjić & Nikola Rot.

U ovoj knjizi se pojavljuje mali broj slika i ilustracija, no već ovdje dominiraju muškarci i dječaci. Tekst pojačava ovaj dojam.

- Dok se pominje samo pet naučnica, pojavljuje se 46 naučnika. Sam Sigmund Freud se pominje 30 puta, njegova kćerka Anna Freud, poznata dječija psihologinja nije vrijedna pomena. Mnoge spoznaje Freuda se s današnje tačke gledišta veoma sporne, no ipak mu se daje toliko prostora.

- I u oblasti zanimanja žene gotovo da ne postoje: pojavljuje se jedna vaspitačica i jedna glumica, ali: 68 psihologa, 15 nastavnika, pet profesora, četiri terapeuta, četiri pisca, tri ljekara, tri umjetnika, tri vojnika, zatim: psihoanalitičari, hemičari, muzičari, treneri, instruktori, pedagozi, vaspitači, službenici, čuvari, pjesnici, mornari, matematičari, filozofi, državnici, vojskovode, slikari, seljaci, zanatlije, oficiri i kapetani (ukupno 123 osobe i 28 zanimanja).
- Ali kao posebno diskriminirajuće mora se pomenuti činjenica kada se za ženu bira oznaka zanimanja u muškom rodu: "Psiholog Katarina Bridžes".
- Za osobine ljudi koriste se isključivo pridjevi u muškom rodu (npr. marljiv, uporan, sebičan, nagao, osjetljiv), isto kao i kod opisa uspješnosti u karijeri talentovanih osoba (viši, zdraviji, uspješniji, sretniji).
- Žene se pominju kada se objašnjavaju različiti pogledi na žensko tijelo (vitka, debela). O muškarcima se govori kao revolucionarima, filozofima, vojskovodama, naučnicima, umjetnicima itd.
- Kada se piše o osnovi ljubavi, koriste se muški i ženski rod, ali uвijek u ovom redoslijedu: muškarac i žena, mladić i djevojka. Muškarac je, dakle, uвijek na prvom mjestu.

Na strani 185 nalazi se slijedeći citat: "U našem jeziku, a i u mnogim drugim jezicima, dolazi do izražaja i razlika u društvenom statusu muškaraca i žena. Dominantan položaj muškarca manifestuje se korišćenjem jezičkih oblika za muški rod i tamo gdje je to neologično. Mnoga zanimanja se uvek označavaju u muškom rodu. Kaže se: naučnik, pisac, đak, inžinjer. I kada su to samo žene, govori se: posetilac i posetioci, pratilac i pratioci."

Ovaj citat zahtijeva posebnu analizu, jer veoma jasno pokazuje: jezik JE legitimna moć! Prema Berger & Berger-u (1991.) jezik je društvena institucija: Jezik se doživljava kao vanjska stvarnost, s obzirom da ga je nemoguće izbjegći. Djeca uče kao prvi jezik onaj koji se oko njih govori. Jezik ima karakter prisile, to znači da jezik nameće pravila i pojmove, kojih se treba pridržavati, jer jezik ima i moralni autoritet: "ČOVJEK kaže!" (vidi gore) ČOVJEK stoji iza prihvaćene norme jednog društva, norme koje se ne preispituju i koje zahtijevaju. Tako je određeno da muški jezički oblici vrijede i za žene, "i to gdje je to neologično" (vidi gore). Ne postoji jezička logika, riječ je o logici definiranja, to znači, nešto se definira kao "ispravno" i treba ga se pridržavati. Jezik je i historijska činjenica, to znači nestalan je i promjenjiv. U tom smislu treba dokazati ovu logiku i preispitati njenu korist (za koga?). Udžbenik se ovim pokazuje kao manje kritički, jer uobičajene norme bez preispitivanja prenosi dalje, istovremeno se skriva iza ovog pravila, te na ovaj način legitimira težnju da se žene učine "nevidljivima", te je reproducira primjenom ove norme.

Nesib Suljić, Mješovita srednja saobraćajna škola, Tuzla

Udžbenik **Demokratija i ljudska prava** koristi se u trećim razredima srednjih škola za istoimeni predmet, a izdavač je ured CIVITAS-a u Bosni i Hercegovini. Autori/kinje se poimenice ne navode.

Ukupno su žene i djevojčice u ovom udžbeniku kvantitativno manje prisutne. S obzirom da se djeca i omladina rijetko pojavljuju (vidi tabelu 3 i 4), u kvalitativnoj analizi koja slijedi istražene su samo odrasle osobe (vidi tabelu 9).

Političko djelovanje je u ovom udžbeniku na slikama većinom muški posao, u tekstovima isključivo. Tako se žene uopće ne pojavljuju u aktivnostima koje se tiču poretku društva i njegovog funkcioniranja. Muškarci očigledno imaju ekskluzivno pravo na upravljanje društvom. Često se koristi neutralni izraz "osoba" te se time izbjegava riječ "gradanin" čiji je gramatički rod muški. Evo dva primjera: "Izabrana osoba može biti opozvana i prije isteka mandata..." (str.69) ili "Treba omogućiti glasanje u odsustvu, bolesnim i starijim osobama" (str.70). Kada se, dakle, pominju opće političke aktivnosti, koriste se nedefinirani jezički oblici, kada se nosioci ovih aktivnosti imenuju, riječ je prvenstveno o muškarcima.

Kada je riječ o **aktivnostima građana/ki**, na slikama se pojavljuje jednak broj žena i muškaraca, u tekstovima gradanke nestaju: zato što se koriste izrazi u muškom rodu (npr. s.55: "Učenici su saznali da se u blizini nalazi fabrika koja proizvodi pesticide i organizirali su demonstracije.") ili se koriste neutralni jezički oblici (npr. s.53: "Interesna grupa "Smaragdi Une" ima jasan cilj da zaštitи rijeku UNU od zagađenja.")

Iz **aktivnosti u slobodno vrijeme** proizlazi ambivalentan utisak: Dok se na slikama češće daju vidjeti žene, muškarci dominiraju u tekstovima. Najčešće se pojavljuju zbirni pojmovi: "Grupe kao što su izviđači, sportski klubovi, udruženje penzionera i druge, služe svojim članovima tako što im osiguravaju rekreativne i obrazovne sadržaje i druženje." (S.50).

Kod **tehničkih, filozofskih i pravnih aktivnosti** kao i kod **društvenih funkcija** (kao predsjednik, voda, poslanik, profesor i sl.) žene su ponovo pre malo zastupljene. Evo jedan primjer: "Gradonačelnik upozorava građane da ne učestvuju u protestima koje održava opozicija" (S.59). Kada se pojavljuju žene, stječe se utisak da služe samo kao "ukras". Želi se pokazati da je nekada i jedna žena igrala neku ulogu u društvu.

Tabela 9: Političke i socijalne aktivnosti žena i muškaraca (tekstovi i slike)

Kategorija		Odnosi				
		žene	muškarci	uk.	%	neutralno
Političke aktivnosti	slike	6	21	27	22,2	5
	tekst	0	42	42	0	76
Aktivnosti građana/ki	slike	22	22	44	50,0	1
	tekst	0	33	33	0	60
Slobodne aktivnosti	slike	5	2	7	71,4	0
	tekst	1	6	7	14,3	10
Tehničke, filozofske, pravne aktivnosti	slike	1	11	12	8,3	0
	tekst	2	18	20	10,0	0
Društvene funkcije	slike	0	5	5	0	20
	tekst	8	65	73	11,0	0
Ukupno		45	225	270	16,7	172

Iz toga proizlazi slijedeći zaključak: U politici žene nemaju šta reći! Sva politički relevantna područja zauzimaju muškarci, angažirane žene nestaju u jezički neutralnim i muškim jezičkim oblicima. Ne nude se idoli za djevojčice, te ako se i interesiraju za politiku, jasno je: Morale bi nasilno uči u muški revir! Izgledi koji slabo motiviraju mlade žene.

4. Zaključci i prijedlozi za poboljšanje

Udžbenici iz Bosne i Hercegovine koji su istraženi u datom probnom uzorku imaju dva obilježja:

1. Žene i djevojčice se pojavljuju rjede negoli muškarci i dječaci, ponekad nikako.
2. Kako ženske tako i muške osobe predstavljaju se na veoma stereotipan način.

Time se posreduje slijedeća slika spolova: žene i muškarci imaju različite zadatke, funkcije i pozicije u društvu - i to treba tako i ostati. Žene u ovakvom patrijarhalnom poretku nemaju pravo puno toga reći, manje su važne, stoje po strani, mogućnosti sudjelovanja u društvu su ograničene. Time školski udžbenici stvaraju i prenose vlastitu realnost, koja je državno legitimna - time očigledno poželjna!

Udžbenici ove vrste ne podstiču na kritičko bavljanje normama i vrijednostima koja sadrže ovakva prikazivanja. Ovakvi udžbenici ne odražavaju ni vrijednosti

demokratije i ravnopravnosti već ih prije opovrgavaju.

Iz ovog razloga su nastavnice i nastavnici koje/i su istražile/i pomenute udžbenike razradili slijedeće konkretnе **prijedloge za poboljšanje**:

- O korištenju jezika: Ne bi trebalo koristiti generički maskulin. Kod svih imenica, pridjeva i glagola treba koristiti ženski i muški rod.
- Posebno kod zanimanja, funkcija i društvenih pozicija treba paziti na ženski i muški rod, npr. fizičarka/fizičar, spisateljica i spisatelj. Ukoliko se žene imenuju, i oznaka zanimanja bi trebala uslijediti u ženskom rodu.
- Udžbenici se ne smiju obraćati samo učenicima, već decidno i učenicama.
- S obzirom da udžbenici trebaju služiti kao uzor ne trebaju se spominjati ili na slikama prikazivati samo muški naučnici ili umjetnici. Uspješne žene moraju biti prisutne i u udžbenicima.
- Žene i muškarci, djevojčice i dječaci se u svim oblastima života moraju ravno-pravno prikazivati (u slobodnom vremenu, u poslu, pri političkim aktivnostima, u ekonomskim pitanjima, u porodici, itd.).
- U udžbenike treba ugraditi aktuelna saznanja iz istraživanja (npr. iz kritičke psihologije ili historijskog istraživanja žena).
- Treba izbjegavati stereotipno i diskriminirajuće prikazivanje na slikama i ilustracijama.
- Prikazivanje etničkih grupa odnosno socijalnih grupa na rubu društva iste ne smije diskriminirati. Stereotipi se trebaju nadomjestiti diferenciranim razmatranjima.
- Više kritičkih žena animirati na angažman kao autorica školskog udžbenika.

Literatura

Berger, Peter & Brigitte: *Wir und die Gesellschaft. Eine Einführung in die Soziologie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1991.

Goffman, Erving: *Geschlecht und Werbung*. - Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1981 (Original: *Gender Advertisements*, 1979).

Streeruwitz, Marlene: *Haben. Sein. Und. Werden*. In: (sic!) *Forum für feministische GangArten* 35/2000, S.20-23.

Prilog: Lista analiziranih udžbenika

Analizu proveo/la	Autor/kinja	Nastavni predmet odnosno naziv	razred
Osnovna škola			
Vrpčić, Ševala	Ajanović, Dževdeta Stevanović, Marko	Odgojni rad sa odjeljenskom zajednicom Knjiga 1: I-V razreda	1.-5.
Vrpčić, Ševala	Ajanović, Dževdeta Stevanović, Marko	Odgojni rad sa odjeljenskom zajednicom Knjiga 2: V-VIII razreda	5.-8.
Čučak, Milena	Kamenov, Emil Spasojević, Pero Đaković, Petar	Prva knjiga za učenike/ice prvog razreda osnovne škole	1.
Mulić, Vahid	Hubijar, Zehra	Miris rose. Čitanka.	3.
Mulić, Vahid	Ešić, Šimo Hasić, Zejćir	Mali svijet. Čitanka.	3.
Knežević, Saša	Hasić, Zejćir	Čitanka	5.
Mijatović, Marko	Šporer, Zlatko	Udžbenik matematike	1.
Mandžuka, Fatima	Šotra, Jesto	Udžbenik matematike	3.
Krajina, Slobodan	Durović, Jasenka Durović, Ivo	Udžbenik matematike (1)	7.
Krajina, Slobodan	Pauše, Željko Bajrović, Vinko	Udžbenik matematike (2)	7.
Krajina, Slobodan Mandžuka, Fatima	Hodžić, Abdulah Onadi, Robert	Udžbenik matematike (3)	7.
Krajina, Slobodan	Jagodić, Boško Sarapa, Nikola	Udžbenik matematike (4)	7.
Talović, Jusuf	Jaliman, Salih Spahić, Midhat	Historija	5.
Čevro, Nada	Filipović, Željko	Likovna kultura (1)	7.
Čevro, Nada	Mujkić, Admir	Likovna kultura. Radni udžbenik (2)	7.
Nižić, Radojko	Mikuličić, Branka Sidler, Gustav	Fizika	7.

Osnovna škola			
Bijelić, Radmila	Radonjić, Slavoljub Rot, Nikola	Psihologija. Udžbenik za gimnaziju.	2. razred
Suljić, Nesib	CIVITAS-Biro Nazim, Pešto &	Demokratija i ljudska prava. Udžbenik za srednju školu.	3. razred
Mišić, Ilija	Kramo, Mustafa	Tehnička mehanika. Udžbenik za stručnu tehničku školu	1. razred

IV. Iz prakse za praksu

Kada se govori o teoriji spolova/rodova većina nastavnika/ica i odgajatelja/ica se pita šta to znači za praksu? Kako bi se odgovorilo na ova pitanja radilo se u tri koraka:

U prvom dijelu su prezentirana temeljna razmišljanja na osnovu dosadašnjih teoretskih razmišljanja o spolovima/rodovima. Kao strategija Evropske unije predstavljen je i *Gender Mainstreaming*, kao i koncept "Pedagogije raznolikosti". Opća metodička razmišljanja za konkretni rad u nastavi zaokružuju ovo poglavlje.

U drugom poglavlju se nalaze konkretni opisi nekih metodičkih sastavnih elemenata koji su isprobani na seminarima. Isti se opisuju najprije općenito prije negoli se pređe na savjete za konkretnu primjenu.

Zatim je u trećem poglavlju predstavljeno nekoliko projekata koji su nastali kao rezultat prva dva seminarska modula. Savjeti i upute za primjenu zaokružuju ovo poglavlje.

Završetak čini rječnik pojmova u kojem se još jednom objašnjavaju osnovni pojmovi teoretske rasprave o spolovima/rodovima.

Razmišljanja o nastavnom i odgojnem radu sa rodno-kritičkog gledišta

ANGELIKA PASEKA

1.Temeljna razmišljanja

Rod je - kako se pokazalo - centralna socijalna kategorija koja obilježava naš život, našu svakodnevnicu i sve društvene procese i strukture. Rod je *socijalna kategorija* bez koje u našem *binarno* kodiranom društvu ne bi mogli pronaći identitet koji nas zadovoljava. Proces socijalnog konstituiranja spolova je za nas nesvjestan jer smo se i previše okrenuli *sistemu dvospolnosti* u svim svojim nijansama. Smatramo, dakle, da je postojanje isključivo dvije spolne kategorije prirodnih činjenica. Razlike koje se prave između žena i muškaraca se često ne preispituju nego se prihvataju kao "prirodne" i nepromjenljive.

Da bi se kategorija roda uočila i da bi se omogućilo kritičko bavljenje mogućim ograničenjima i diskriminiranjem, Evropska unija je razvila strategiju *Gender Mainstreaming*. Definicija usvojena u Vijeću Evrope u Strasbourgu 1997. godine glasi:

"*Gender Mainstreaming* se sastoji u (re)organizaciji, poboljšanju, razvijanju i evaluaciji političkih procesa sa ciljem da se u sve političke koncepte na svim nivoima i u svim fazama uključi rodno-kritički pogled na stvari putem aktera koji učestvuju u svim političkim odlučivanjima." (Vijeće Evrope, Strasbourg 1998.)

Ova definicija je teško razumljiva. Evo pokušaja da se ona prevede.

Gender Mainstreaming znači:

- Na kategoriju "roda" se mora u svemu misliti: *gender* se mora dovesti u glavni tok (*mainstream*). Ne smiju se više uzimati u obzir samo problemi žena već se moramo upitati kakve reperkusije ima naše djelovanje tj. sve političke mjere na žene i muškarce.
- Aspekt izjednačavanja se mora integrirati u čitavu politiku i sve mjere čak i kada one na prvi pogled izgledaju spolno neutralne. Izjednačavanje u ovom smislu ne znači "napraviti jednakim" već se pozabaviti razlikama u cilju otvaranja istih šansi.

Slijedeći ciljevi su povezani sa strategijom *Gender Mainstreaming*:

- Otkloniti nejednakosti i stimulirati jednakost žena i muškaraca
- Raspoznati različite prepostavke i uvjete kod žena i muškaraca
- Priznati da žene i muškarci nisu homogene grupe već da su prisutne razno-like situacije i potrebe.

2. Posljedice za obrazovno-politička promišljanja

Ukoliko se *Gender Mainstreaming* razmotri ozbiljno, on ima posljedice na obrazovno-politička promišljanja i pedagošku praksu. U školi se ne susrećemo s bespolnim individuama već s djevojčicama i dječacima, ženama i muškarcima. Oni sa sobom donose različite prepostavke kada stupaju u obrazovni proces. Te prepostavke su razvili u toku svoje socijalizacije (up. poglavlje 1). Ukoliko ne želi cementirati već otkloniti nejednakosti, škola se mora pozabaviti ovim razlikama i stimulirati djecu na osnovu njihovih individualnih sposobnosti i nadarenosti. Pri tome se moraju preispitati stereotipne predodžbe o ženskosti i muškosti i moraju se kritički reflektirati. I nastavnice i nastavnici trebaju ovakve "naočale za rodove" koje će izoštiti njihov pogled na kategoriju roda u školskoj svakodnevničkoj pomoći im da razviju odgovarajuće pedagoške mjere kako bi se suprotstavili jednostranosti i nepravednosti.

Koji su to **ciljevi rodno-kritičkog nastavnog rada i odgoja?** Od 1995. u Austriji postoji nastavni princip "odgoj za izjednačavanje žena i muškaraca". Time se želi naglasiti da demokratsko-pluralističko društvo mora počivati na jednakopravnom zajedničkom životu žena i muškaraca. Još jednom: izjednačavanje ne znači "napraviti jednakim" nego priznati i respektirati različitost na bazi jednakosti. Annedore Prengel je stvorila "pedagogiju raznolikosti ili "**"pedagogiju egalitarne diferencije"**. Takva pedagogija počiva na tri stupa: priznavanju svake pojedine ličnosti, priznavanje jednakih prava i priznavanje pripadnosti nekoj (sub-)kulturnoj zajednici (Prengel, 1995, 185).

Polazna tačka za rodno-kritički nastavni rad i odgoj mora uvijek biti pojedinačni subjekt, kako nastavnici/nastavnice tako i učenici/učenice. Tek kada se pogodenost i involviranost na emocionalnoj ravni svjesno proizvedu, javlja se spremnost da se kognitivno pozabavimo vlastitim rodnim identitetom. Cilj, stoga, mora biti da se na subjektivnom nivou stvari svijest da rod ne predstavlja nepromjenjivu biološku kategoriju (up. poglavlje 1) nego društvenu normu koja se proizvodi u socijalnoj interakciji i konstruira se putem svakog člana društva. Na ovoj bazi se dalje mogu razvijati rodno-kritička promišljanja za odstranjivanje predrasuda i diskriminiranja.

Rodno-kritička pedagogija mora pojasniti takav "interakcijski pogled na spolnost", mora ga učiniti vidljivim, sposobnim za posmatranje i imenovanje da bi se moglo razmišljati o područjima djelovanja i da bi se isti mogli razviti. Jer tek "kada

postoji svijest o ovome što se događa i o obostranim implicitnim ovisnostima, možemo svjesno poduzeti oblikovanje socijalnog roda" (Majce-Egger, 2000, 29).

Bazirajući se na ovim promišljanjima daju se izvesti slijedeći sadržaji za rad u školama:

- Samopoštovanje i priznavanje drugih
- Razvijanje svijesti o vlastitoj priči
- Refleksija vlastitog ponašanja, tj. spoznavanje vlastitog priloga za tradiranje i učvršćivanje klišea uloga i rodnih stereotipa
- Spoznavanje spola kao konstituirajućeg elementa našeg društva u svim oblastima života (npr. zanimanje, porodica, mediji, politika)
- Razvijanje svijesti o svakodnevnim formama diskriminacije, nasilja, seksizma i rasizma
- Rastakanje predrasuda vezanih za spolove.

3. Metodička razmišljanja

Ukoliko se s djecom i omladinom, kao i s učenicima i studentima, želi raditi na temu "spol/rod", trebaju se uzeti u obzir slijedeći aspekti:

- (1) Sastav grupe
- (2) Osobe mentora
- (3) Stručna razmišljanja
- (4) Organizaciona jedinica.

(1) Sastav grupe

Ovdje je bitno promisliti da li se radi u *spolno homogenim* ili *spolno heterogenim* grupama. Rad na nekim školskim projektima je pokazao da ova razlika predstavlja važan i u suštini odlučujući aspekt i odlučuje o uspjehu odnosno neuspjehu.

Na osnovu prisutnih izvještaja iz iskustva proizlaze slijedeće prednosti kada su prisutne osobe isključivo jedne spolne kategorije: iz ugla djece i omladine se mora govoriti što otvorenije i iskrenije o ličnim problemima koji se dovode u vezu s vlastitom spolnošću (npr. tjelesne promjene, seksualni osjećaji i predodžbe). Vlastite slabosti i prednosti se mogu otvorenije priznati, o njima se može diskutirati i mogu se obraditi.

Tako iskustvo s grupama dječaka pokazuje da im jako teško pada govoriti o osjećanjima, oni moraju biti "cool" i neobavezni da bi odgovorili tradicionalnim predodžbama muškosti. Nastavnici mentori izvještavaju da jako dugo traje dok

dječaci razviju povjerenje i priznaju svoje slabosti. Čim su prisutne djevojčice, oni onda tek pokazuju "muško" hvalisanje.

Pošto djevojčice i dječaci već u školu donose različita iskustva (vidi poglavlje 1), oni su razvili i različite interes, prioritete i modele ponašanja. Ovim pojavama se može lakše prići u spolno homogenim grupama.

Naposljeku se o razlikama unutar jedne spolne kategorije postaje svjesniji, dakle uočava se da ne postoje samo socijalne, drage i dobre djevojčice, nego i prkosne, tvrdoglove i manje prilagodene. I dječaci mogu, takoder, putem privremenog homogeniziranja biti shvaćeni u svojoj heterogenosti. Tako jedan nastavnik opisuje svoje iskustvo s jednom grupom dječaka: "Postojaо je dječak koji se brinuo o grupi i koji je tražio pravila razgovora pored jednog drugog dječaka kojemu je samo bilo stalo do svog položaja u grupi i do svojih koristi. Tu je postojao voda i onaj koji ga je slijedio, dakle mirni, povučeni dječak i drugi, glasni, ekstrovertirani dječak" (Dörflinger, 2000, 68). Razvijanje svijesti o takvoj raznolikosti pomaže da se preispitaju *spolni/rodni stereotipi* - time je učinjen prvi korak ka njihovom *rastakanju*.

Sastav grupe može varirati u okviru dužeg projekta, tj. mogu postojati faze u kojima djevojčice i dječaci rade zajedno i one u kojima se okupljaju u spolno homogenim grupama. To ovisi o cilju projekta, sadržajima, ali i o osobama koje stoje na raspolaganju.

(2) Osobe mentorî

Poziv nastavnika/nastavnice je primarno ženski poziv, tj. o djeci i omladini se u kući uglavnom brinu majke ili možda bake, a u školi su to nastavnice. Ukoliko se obraduje tema spolova, za djevojčice ne predstavlja nikakav problem govoriti o tome jer imaju žene kao partnere u razgovoru, pa pripadnost istoj spolnoj kategoriji barem djelomično stvara povjerenje.

Situacija je mnogo teža za dječake: njima nedostaju, ne samo u porodičnom okruženju, muške osobe prema kojima imaju povjerenje, već i u školi. Kada se govorи o "radu s dječacima", s tim se najčešće veže zahtjev da muškarci preuzimaju mentorstvo nad dječacima ili grupama dječaka. Tako se početni otpori mogu prevladati jer im se podmeće slična iskustvena pozadina u čijoj je osnovi onda lakše obraditi problematične i "hemuške" teme.

Stoga nam iskustvo iz školskih projekata pokazuje: Ako se s djecom i omladom žele obrađivati teme vezane za spolove/rodove, treba osigurati da na raspolaganju stoje i žene i muškarci. Ukoliko nedostaje muških nastavnika, moraju se konsultirati eksterne osobe (npr. očevi, psiholozi, muškarci iz savjetovališta).

(3) Stručna razmišljanja

Za bavljenje temama vezanim za spolove/rodove pogodan je svaki nastavni predmet, pogotovo u općeobrazovnom sistemu. Na drugoj strani je često preporučljivo i zanimljivo osvijetliti neku temu iz ugla više nastavnih predmeta (vidi i izvještaje iz iskustva učesnika/učesnica seminara).

Dok nastavnici/nastavnice samostalno odlučuju i oblikuju svoj predmet, projekti koji prelaze granice pojedinačnih predmeta zahtijevaju dogovore i odlučivanja s ostalim kolegama/kolegicama da bi se provelo planiranje i došlo do cilja. Iskustva učesnika/učesnica seminara pokazuju da jedan takav zajednički rad može biti interesantan, da može unijeti promjene u školsku svakodnevnicu i da može potaknuti učenike/učenice da učestvuju s većim angažmanom i oduševljenjem.

(4) Organizaciona jedinica

Ovdje dolazi u obzir više varijanti: rad s jednim razredom, s više razreda jedne generacije ili sa cijelom školom. Odabir jedne organizacijske jedinice ne stoji u vezi samo s odabranom temom već i s mogućnostima timskog rada u školi. Što je veći broj uključenih osoba, to su važniji dogovori i odlučivanja o ciljevima, toku, provedbi i prezentaciji.

Literatura:

Dörflinger, Helmut: Jungendarbeit am Wiener Gymnasium und Realgymnasium 21 "Bertha von Suttner". In: Bieringer, Ingo; Buchacher, Walter; Forster, Edgar, J: (Hg.): Männlichkeit und Gewalt. Konzepte für die Jungendarbeit, 65-71. - Opladen, Leske + Budrich, 2000.

Majce-Egger, Maria: Wer richtet das Begehr? In: [sic!] Forum für feministische GangArten 33/2000, 27-29.

Prengel, Annedore: Pädagogik der Vielfalt, 2. Auflage. - Opladen: Leske + Budrich, 1995.

Atelje metoda

ANGELIKA PASEKA

Cilj ovog poglavlja je predstavljanje metoda koje su isprobali učesnici/ce u toku tri seminara kako bi postale shvatljivije i kako bi ih mogle primijeniti i druge osobe. Stoga su data načelna uputstva, ali i konkretni savjeti, dijelom i radni materijali.

Bit će predstavljene slijedeće **metodičke jedinke**:

- Putovanje u maštu do vlastitog Ja
- Ispitivanje djece o slici o sebi i o drugima
- Igra uloga
- Analiza reklamnih prospekata
- Analiza udžbenika.

1. Putovanje u maštu: Putovanje do vlastitoga Ja

Opis pojma

"Putovanje u maštu je imaginarni postupak opuštanja za djecu, omladinu i/ili odrasle, pri kojem se uz pomoć iznesene priče, koja mora sadržavati odredene elemente opuštanja, slušalac/slušateljica uvode u jednu vrstu meditativnog stanja u kojem svako uz pomoć svoje mašte doživi, vidi, čuje i osjeća različite stvari". (Wichterich & Druyen, 2004.).

Upute za provođenje i slijed putovanja u maštu

Putovanje u maštu može trajati od nekoliko minuta do pola sata. Kako bi se opuštanje olakšalo, savjetuje se tiha muzika u pozadini. Time se mogu ispuniti duže pauze u govoru, a olakšava se i stvaranje ugodne atmosfere.

Pri provedbi mora se paziti na to da svi učesnici/ce udobno sjede (na podu ili na stolici s naslonjačem). Svi ostali predmeti i materijali koji su potrebni za dalji tok postupka trebaju se ranije pripremiti. Za vrijeme putovanja u maštu treba izbjegavati smetnje izvana (eventualno staviti ceduljicu upozorenja na vrata), kako se ne bi narušila već stvorena pozitivna atmosfera.

Posebno kada se putovanje u maštu provodi sa djecom, treba prihvatićenjicu da se dijete ponekad ne može uspjeti prilagoditi jednoj ovakvoj situaciji. Opuštanje ne možete provoditi nasilu. Treba dati mogućnost da se dijete tiho nečim zabavi ili jednostavno samo sluša.

Prateća priča služi kao pomoć upuštanja u jednu određenu temu. Pri njenom izboru mora se, prema Wichterich & Druyen (2004.), voditi računa o slijedećim kriterijima:

- Priča mora biti prilagodena dobi i sadržajem kako bi mogla služiti kao uvod u temu.
- Na početku učesnici/ce moraju uz pomoć odgovarajućih sugestija biti doveđeni do stanja opuštanja: zatvaranje očiju, zauzimanje udobnog držanja tijela, lagano disanje.
- Priča mora sadržajno biti jasno podijeljena.

Uvodna faza mora slušaoce/slušateljke uvesti u situaciju odnosno radnju priče i prenijeti ih u jedan "drugi svijet", u kojem se pomoću vlastite maštne gradi određeni scenario.

U glavnom dijelu radnju treba dalje provoditi uz pomoć slika doživljavanja. Pri tome slušaocu/slušateljki treba dati dovoljno prostora za razvijanje vlastitih predstava, slika i osjećanja.

Na kraju radnju treba dovesti do završetka i slušaoca/slušateljku polako ponovo odvesti od priče odnosno scene kako bi dospio/dospjela ponovo do ovdje i sada.

Onaj/ona koji/koja govori mora paziti na slijedeće: Priču treba iznositi polako, mirno i ne preglasno. Tek u ovisnosti od toka radnje treba planirati pauze, kako bi se dalo vremena za vlastitu maštu.

U prvom bloku seminara postupilo se na slijedeći način, kako bi se učesnici/ce pripremili na **bavljenje vlastitim rodnim identitetom**.

1. korak: Molba za sve da pripreme list papira i olovku i da udobno sjednu.

2. korak: Pušta se muzika.

3. korak: Zatvorite oči. Zamislite da je toplo ljetno veče. Sjedite na verandi u stolici za ljunjanje, listate stari fotoalbum i prisjećate se.

Tu su Vaši roditelji. Šta li su oni željeli - djevojčicu ili dječaka? Koje ste ime vi dobili?

I evo vaše prve slike: Nosite slatke gegice. Koje su boje? Šta li Vam je rekla rodbina?

I vidite Vaše prve igračke: Teško ih je prepoznati. Pogledajte bolje. Šta li je to bilo? Kako su izgledale igračke, koje su boje bile?

Prvi rođendan: Lijepo su Vas uredili. Šta to nosite? Šta su bili pokloni? Šta ste od toga najviše voljeli?

Dolazite u obdanište. Upoznajete nove odrasle osobe i djecu. S kim ste bili sprijateljeni? Sjećate li se prostorija i igračaka u obdaništu. Gdje ste najradije provodili vrijeme? Čime ste se najradije igrali?

I onda veliki događaj: prvi školski dan. Ponovo vas uljepšavaju. Šta nosite? Šta vam je rečeno? Možda ste dobili i školsku kesicu s poklonima. Upoznajete svoju učiteljicu ili učitelja. I ponovo upoznajete novu djecu. Ko će postati Vaš prijatelj, Vaša prijateljica? Pored koga ćete sjediti?

Godine prolaze. Prijateljstva dolaze i odlaze. Sjećate li se tih ljudi? Postoje porodična slavlja na kojima smijete učestvovati jer ste već porasli. Koja pravila ponašanja Vam se nameću? Koju odjeću birate?

Školsko doba je skoro pri kraju. Morate razmisliti, kojim zanimanjem se jednog dana želite baviti, koja zanimanja za Vas uopće dolaze u obzir. Šta su bile Vaše prve želje? Šta su Vam preporučivali prijatelji/ice, porodica i poznanici/poznanice? Za koje zanimanje, koje obrazovanje ste se na kraju odlučili?

Zaljubljujete se - vide Vas kao ženu tj. muškarce. Počinjete osjećati kao žena tj. muškarac.

Savladujete svakodnevnicu kao žena tj. muškarac: Kako Vam se obraćaju, kako se ophode prema Vama, koji konflikti se pojavljuju? Koje hobije imate? Koje ste šanse imali u životu - kao žena, kao muškarac?

Polako zatvarate fotoalbum. Kasno je. Rastežete se, pokrećete noge, kružite glavom i polako otvarate oči.

4. korak: Zapišite u tezama Vaše misli o slijedećim pitanjima:

Kako Vam je objašnjeno da ste djevojčica tj. dječak?

Kada ste se osjećali kao djevojčica tj. dječak?

Šta ste Vi uradili kao djevojčica/žena tj. dječak/muškarac da Vas kao takve i prepoznaju?

Ocjena putovanja u maštu:

Najprije učesnike/ice zamolite da pismeno za sebe odgovore na pitanja. Zatim se formiraju male grupe (od četiri do pet osoba). Nakon razmjene mišljenja odgovore u tezama treba zapisati na karticama za moderaciju.

U plenumu se odgovori prezentiraju redom i ceduljice pričvršćuju na tabli za moderaciju. U slijedećem koraku daje se nalog svima da odgovore sortiraju/razvrstaju. Ovdje se traži fleksibilnost moderatorice/moderatora, a ponekad je poželjna i pomoć. Najčešće se koriste slijedeći uopćeni pojmovi:

imena, izgled, igračke, izreke, hobiji, zanimanja. Rijetko se navode fiziološke osobine (npr. prva menstruacija, rast brade). Uopćene pojmove moderatorica/moderator zapisuje na kartice u bojama. Za posljednji korak su spremne dvije kartice, na kojima stoji "priroda" tj. "kultura" što je iznenadjuće da pod "prirodom" stoji najčešće jako malo do ništa.

Zaključak: Ono što čini "rod" ne utvrđuje se djelom, gotovo nikako, prema fiziološkim aspektima, već prema kulturno utvrđenim kriterijima.

Potrebno **vrijeme**: oko 90 minuta

Treba se **pripremiti**: kasetofon ili CD-player sa muzikom

papir, olovke

tabla/zid za moderaciju

kartice za moderaciju i debeli flomasteri

ljepilo odnosno iglice

Literatura:

Wichterich, Heiner; Druyen, Carmen: Phantasiereise. Može se pronaći pod adresom:

http://www.learn-line.nrw.de/angebote/schulberatung/main/foyer/fantasie/phantasie_def.html (15.07.2004.)

2. Ispitivanje djece o slici o sebi i o drugima

Objašnjavanje pojma

Pri ispitivanju osobe putem jednog ili više ispitivača/ica molimo za podatke o određenim stanjima stvari ili za lične informacije.

Ispitivanje se može provoditi usmenim putem (onda to nazivamo *intervju*) ili pisanim putem.

Ispitivanje se može provoditi manje ili više struktuirano. Ukoliko su pitanja i mogući odgovori unaprijed tačno dati, onda to nazivamo *standardiziranim ispitivanjem*.

O metodičkoj primjeni ispitivanja

Djeca, omladina, ali i odrasli učesnici/ce rado sami provode ispitivanja i iste zajedno ocjenjuju. Time se ne ispituju naučni zahtjevi glede reprezentativnosti. Ovakva, u provedbi jako jednostavna ispitivanja, ciljaju na buđenje interesa i svesti za određena stanja. Putem zajedničkog ocjenjivanja i interpretacije mogu se steći prva znanja o statističkim mogućnostima ocjene i oblicima prikazivanja.

Radni nalozi moraju biti formulirani i pripremljeni prema starosnoj dobi. Preporučuje se zajedničko formuliranje jednostavnog upitnika ili njegova ranija priprema.

U okviru pomenutog seminarskog niza učesnici/ce su zamoljeni da ispitaju po dvije djevojčice i dva dječaka od oko deset godina o njihovim predstavama o vlastitom odnosno drugom spolu. Ukoliko se ovo provede u školi, odnosno pri školovanju nastavnika/ica, preporučuje se formulisanje jednostavnog upitnika. Na slijedećoj strani se nalazi primjerak istog.

Bitno je da se upitnici za djevojčice i dječake vidno razlikuju. Ovdje se može raditi sa simbolima (vidi primjerak) ili bojama, to znači da se upitnici za djevojčice štampaju na roza papiru, oni za dječake na plavom.

Upitnici za djevojčice 	Djevojčica je _____ Djevojčica se rado igra sa _____ Moje zanimanje snova je _____ Dječak je _____ Dječak se rado igra sa _____
--	---

Upitnici za dječake 	Dječak je _____ Dječak se rado igra sa _____ Moje zanimanje snova je _____ Djevojčica je _____ Djevojčica se rado igra sa _____
---	---

Ocjenjivanje

Odgovori se zapisuju na plakatu pri čemu se učestalost odgovora označava jednim / . To bi onda moglo izgledati ovako:

Dječaci kažu: „Dječaci se igraju ...“
fudbala ///////////////
autom ///////////
kartama //
košarkaškom loptom
//////
avionom ///
kompjuterom ///
gameboyem ///////////////
željeznicom ///
.....

U slijedećem koraku zamole se učesnici/ce da odgovore prikupe na početnim listama, to znači da kreiraju uopćene pojmove za slične izraze.

Samovidenje dječaka:
Dječaci se igraju:
vozilima: 12
kompjuterom(igricama): 9
loptama: 14
.....

U trećem koraku rezultate treba prikazati vidljivije. Tako se odgovori mogu poredati po učestalosti, izračunati se procenti ili rezultat prikazati grafički.

Interpretacija

- Svaki rezultat treba objediniti u jednoj rečenici, npr. ispitani dječaci kažu da se najčešće igraju sportskim priborom, vozilima ili kompjuterima (samovidenje). Djevojčice misle da se dječaci igraju .... (slika o drugima).
- Samovidenja mogu biti na kraju uporedena sa slikama o drugima.
- Na kraju se mogu provesti poređenja sa drugim istraživanjima, te na taj način odgovarajuće ocijeniti vlastite rezultate (vidi poglavlje 1).

Potrebni vremenski okvir: Isti varira prema intenzitetu ocjenjivanja i sposobnostima učesnika/ica. Iskustva su pokazala da ovakvi procesi traju duže, dakle: ukalkulirati dovoljno vremena, inače će sudionici biti razočarani.

Trebaju se **pripremiti**: upitnici

dovoljan broj plakata (10 po krugu)
debeli flomasteri u više boja
digitron

3. Igra uloga: Na klupi u parku

Objašnjavanje pojma

Pod "igrom uloga" se u pedagoškim kontekstima podrazumijeva metoda, u kojoj učesnici/ce u igri u ograničenom vremenu preuzimaju i scenski prikazuju druge oblike razmišljanja i djelovanja. Po pravilu se simuliraju realne životne situacije. "Glumci/glumice" mogu da se okušaju u datoj ulozi i da se pokušaju ponašati na odgovarajući način.

Ciljevi igre uloga prema Schaub & Zenke (2002) mogu biti:

- upoznavanje vlastitih granica
- izmjena pravila ponašanja
- razvijanje empatije, npr. putem zamjene uloga ili kao vanjski posmatrač u vlastitoj ulozi kada ih igra neko drugi
- otvaranje ka vani i savlađivanje strahova, s obzirom da igra uloga može nuditi zaštićen prostor.

Upute za provođenje

Kada se provodi igra uloga s jednom grupom, mora vladati pozitivna i otvorena atmosfera koja ohrabruje.

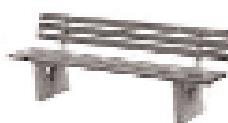
Učešće u igri uloga mora uslijediti na dobrovoljnoj osnovi.

Ne samo da "glumci/glumice" dobijaju zadatke, već i posmatrači/ice.

Postavka zadatka mora odgovarati starosnoj dobi.

Tokom seminara je isprobana **igra-klupa u parku**.⁸

Osoba A sjedi na jednoj klupi u parku i čita novine. Osoba B joj se približava i pokušava da razgovara sa osobom A koja tu sjedi, no ona to ne želi - želi da je ostave na miru.

Time su se pratili slijedeći **ciljevi**: Ponašanje osoba, korištenje vlastitog tijela i primjenjeni govor tijela trebaju se dobro posmatrati i "secirati" u njihove sastavne dijelove. Pri tome se trebaju razraditi i spoznati tipični primjeri ponašanja spolova.

Kako bi se to zajamčilo dat je jednostavan zadatak (vidi dole), koji na prvi pogled nije imao nikakve veze s temom ženski odnosno muški spol. Cilj je bio naizgled "neutralan". Time se trebalo garantirati da se "glumci" ne koncentriraju prvenstveno na predstavljanje žena odnosno muškaraca.

⁸ Ideja potječe od Mühlen Achs (1998), koja je ovu metodu već uspješno primjenila i sistematizirala na mnogim seminarima s odraslima.

Prije početka trebala se **obratiti pažnju** na slijedeće stvari:

- Mora se stvoriti dovoljno prostora za smještanje park-klupe.
- Četiri stolice sa naslonjačem čine park-klupu, novine su već bile spremne.
- Za posmatrače/ice nije smjelo postojati ograničenje glede ugla posmatranja.
- Kada postoje tehničke mogućnosti, prednost je kada se scene snimaju. Tako je moguće scene gledati više puta.

Postupak

One dvije žene i dva muškarca koje su izjavile spremnost da odigraju kratke scene, mole se da napuste prostor. Usmeno dobivaju slijedeće radne naloge:

Radni nalog za osobu A koja sjedi: Odbijajte komunikaciju! Dajte do znanja da želite da Vas ostave na miru i da niste zainteresirani za razgovor.

Radni nalog za osobu B koja joj prilazi: Učinite da osoba koja sjedi s Vama razgovara.

Ostali/e učesnici/ce seminara su podijeljeni u četiri grupe i dobivaju slijedeće naloge za posmatranje:

Grupa 1 + 2: Posmatrajte tijelo i govor tijela žene (1) odnosno muškarca (2).

Grupa 3 + 4: Zapisujte što tačnije šta kaže žena (3) odnosno muškarac (4) .

Ocjena

Nakon igre uloga sve osobe tj. grupe pitate za njihova zapažanja i utiske, pri čemu počinjete s onima koji su odglumili scene. Oni trebaju iz svog ugla gledanja još jednom predstaviti scenu i iznijeti svoja osjećanja o toku igre. Zatim se ispituju pojedinačne grupe. "Glumci" dobivaju na kraju ponovo priliku da zauzmu stav o zapažanjima.

Zadatak moderatora/ice:

- Tačno zapisivati i posmatrati - ne samo scenski prikaz već i diskusiju!
- Treba paziti na tačan redoslijed ispitivanja i da se na postavljena pitanja stvarno odgovori. Uvijek ponovo pitati i tražiti preciznost pri odgovorima.
- Treba paziti da se uvijek dijeli ono što je stvarno posmatrano i ono što su bili prijedlozi za interpretaciju.
- Zaključci moraju na kraju biti objedinjeni.

Literatura:

Mühlen Achs, Gitta: Geschlecht bewusst gemacht. Körpersprachliche Inszenierungen. - München: Verlag Frauenoffensive, 1998.

Schaub, Horst; Zenke, Karl G.: Wörterbuch der Pädagogik (CD-Rom). - Berlin, 2002.

4. Analiza reklamnih izjava

Reklamne izjave pripadaju onim temama koje se često i u različitim oblicima obraduju u školama. Stoga nekoliko načelnih podataka.

Područje reklame je jako obimno. Koriste se različiti mediji: plakati, slanje reklama putem pošte, dodaci novinama, dnevne novine, časopisi, internet, radio, televizija.

Reklama je besplatna, i u većim količinama. Radijska i televizijska reklama mora biti upotpunjena odgovarajućom slikom i tonom, kako bi se osiguralo češće gledanje.

Analiza reklamnih izjava može se koristiti u više nastavnih predmeta: jezički predmeti, umjetnost, ali i historija i ekonomija, kao i matematika. Više odgojnih zadataka škole, kao medijski odgoj, odgoj konzumenata, privredni odgoj mogu biti obrađeni pomoću reklama.

U ovisnosti o reklamnom mediju mogu se analizirati različiti aspekti reklame. Evo nekoliko primjera (bez zahtjeva za potpunošću):

- Za izradu plakata (boja, pismo, objekti, ...)
- O korištenju glasa (radijska i televizijska reklama)
- Simboli i metafore u reklami
- Jezik reklame i reklamne izjave
- Različite mogućnosti izrade i utvrđivanje težišta u različitim reklamama proizvoda (npr. za automobil, parfem, deterdžent, dječije igračke)
- Žene, muškarci i djeca u reklami (Ko šta reklamira?).

Kada se prepoznaju i spoznaju osnovne strategije, mogu se obradivati kompleksnije teme. One dobro služe nastavi koja obuhvata više predmeta i/ili za projektu nastavu. Nekoliko primjera:

- Historijske analize: generalne reklame, određenih aspekata (npr. slike žena i muškaraca u historijskim epohama)
- Analiza reklame u različitim časopisima: Koje proizvode reklamiraju časopisi A, B, C, ...? Ko je ciljna publika ovih časopisa? Kako su reklame urađene? itd.
- Analiza TV-reklamnih spotova koji se prikazuju u različitom vremenu u toku dana (prema trajanju, proizvodima, obradi).

Za **pedagošku primjenu** potrebno je obratiti pažnju na tri pravila:

- *Ne željeti previše odjednom!*

Djelotvornije je i uzbudljivije koncentrirati se na manji broj aspekata i detaljnije ih i u više nivoa obraditi (npr. djelovanje boje sa plakata, govor tijela u reklamama za tekstil). Radije za neko vrijeme planirati drugi projekat nego željeti jednim postići i posredovati puno.

- *Planirati dovoljno vremena za analizu i prezentaciju!*

Za samostalnu analizu savjetuje se rad u malim grupama (3 do 5 osoba). Djeci, omladini, ali i odraslima predstavlja mnogo zabave kada sami dolaze do saznanja. Za to je neophodan dovoljan vremenski okvir, jer se inače mogu očekivati frustracije. Ali ne samo da rad sa reklamnim izjavama zahtijeva vremena, već i priprema i izvođenje prezentacije (npr. na plakatima ili videotrakama).

- *Izbor mora biti u skladu sa starosnom dobi!*

Složenost medija treba prilagoditi dobi djece. Tako se TV-spotovi, ukoliko ne želimo ostati površni, daju jako teško analizirati, zato što se istovremeno koriste ton, boja, glasovi, pokreti, simboli, muzika. To već zahtijeva sposobnost preciznog gledanja i slušanja.

U drugom bloku seminara detaljnije su analizirani reklamni **prospekti za tekstil** (up. Goffman, 1981; Mühlen Achs, 1998.).

Cilj je bio svjesno opažanje insceniranja govorom tijela i ritualnih poruka o ženstvenosti i muškosti i razjašnjavanja njihovog značenja.

Pripremljeni su slijedeći **materijali**:

- Reklamni prospekti za tekstil jedne firme koji su podijeljeni na pet koverata s različitim radnim zadacima (vidi primjerak).
- Svaka grupa je na raspolaganju imala: plakat, portofoliju (vidi primjerak), makaze, ljepilo, debele flomastere i flomastere za folije.

Provjeda

Učesnici/ce su zamoljeni da formiraju pet grupa i da prema radnom zadatku zapisanom na koverti analiziraju date reklamne prospekte za tekstil. Zaključke je trebalo zapisivati na portofolijama, na plakate je trebalo zapisivati odgovarajuće primjere.

Prezentacija je uslijedila u plenumu. Rezultati su upoređeni s istraživanjima o spolnim stereotipima, te su iz toga izvedeni zaključci.

Vrijeme: 90 minuta uključujući prezentaciju.

Literatura:

Goffman, Erving: Geschlecht und Werbung. - Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1981 (original: Gender Advertisements, 1979).

Mühlen Achs, Gitta: Geschlecht bewusst gemacht. Körpersprachliche Inszenierungen. - München: Verlag Frauenoffensive, 1998.

Kako su prikazani muškost i ženskost u datim reklamnim prospektima?

**Analizirajte
držanje tijela (pri stajanju i sjedenju)**

muškost	ženskost

Kako su prikazani muškost i ženskost u datim reklamnim prospektima?

Analizirajte
držanje tijela (pri ležanju)

muškost	ženskost

Kako su prikazani muškost i ženskost u datim reklamnim prospektima?

**Analizirajte
držanje glave, lice (oči, usta, ...) i izraz lica**

muškost	ženskost

Kako su prikazani muškost i ženskost u datim reklamnim prospektima?

**Analizirajte
ruke i šake**

muškost	ženskost

Kako su prikazani muškost i ženskost u datim reklamnim prospektima?

**Analizirajte kako
je prikazan odnos između žena i muškaraca**

muškost	ženskost

5 Sadržajna analiza udžbenika

Objašnjavanje pojma

U sadržajnoj analizi se istražuju prikazi osoba ili stanja u tekstovima, slikama, filmovima, tonskim dokumentima ili elektronskim medijima. Prema vrsti analize razlikujemo:

- Pri **kvantitativnoj** sadržajnoj analizi mjere se različiti aspekti uz pomoć matematičkih pokazatelja.

Primjer: Koliko često se pojavljuje jedna riječ u jednom političkom govoru? Koliko često se žene/muškarci pojavljuju u knjizi za djecu? Koliko članaka u novinama se bavi temom x?

- **Kvalitativna** sadržajna analiza istražuje kako se predstavlja osoba ili stanje.

Primjer: *Koji* atributi se koriste u vezi sa djevojčicama tj. dječacima, sa strancima od domaćima?

Kvantitativna i kvalitativna analiza se uvejk međusobno **povezuju**:

Primjer: → Kojim slobodnim aktivnostima se bave djevojčice tj. dječaci?

→ Koliko često se u slobodnim aktivnostima prikazuju djevojčice tj. dječaci?

Primjena

Analize udžbenika mogu se provoditi s učenicama i učenicima u svim vrstama škola, ali se mogu provoditi i kod obrazovanja i usavršavanja nastavnika/ica. Svakako moraju varirati obim, oblik i zahtjevi s obzirom na starosne skupine. Trajanje ovakvih analiza može se protezati od jednog nastavnog sata do višesedmičnih projekata.

Za osnovnu školu, prije svega od prvog do četvrtog razreda, veoma je pogodna kvalitativna sadržajna analiza. Upravo u čitankama se često nalaze priče i pripovijetke u kojima su ženske i muške osobe veoma stereotipno prikazane. Djeca onda mogu istražiti: Koje osobine imaju likovi, šta rade, koju poziciju zauzimaju, koja osjećanja pokazuju, kojim zanimanjima se bave, kako su prikazani na slikama ili ilustracijama ...? Može se doći do iznenadujućih rezultata kada zamjenite uloge i priču nanovo ispričate.

U višim razredima se već mogu provoditi jednostavnije kvantitativne analize koje se daju povezati s daljim aspektima. Primjer - likovni odgoj: Koliko umjetnika i umjetnica se pominje? Koje slike tj. umjetnički objekti su odabrani i koji od njih prikazuju koliko žena tj. muškaraca, te kako su predstavljeni? Može se naslutiti da se umjetnice gotovo neće moći pronaći (vidi Poglavlje 3), stoga bi

učenice i učenici kao završetak rada mogli krenuti u potragu za ovakvim "zabovravljenim" ženama. Isto tako se može postupiti i u drugim nastavnim predmetima, npr. fizika, matematika, muzičko, prirodne nauke, književnost, psihologija.

U nastavku se prezentira već obiman način postupanja koji je predstavljen u okviru seminara i koje su nakon toga učesnice i učesnici sami provodili. Pri tome je nad odabranim udžbenicima provedena potpuna analiza (to znači da je analiza provedena nad cijelim udžbenikom). Pojedini elementi se daju na odgovarajući način adaptirati radu sa učenicama i učenicima.

Provedba

1. korak: **izbor udžbenika**

Preporučuje se izbor onih udžbenika u kojima se zaista pojavljuju likovi, bilo u tekstovima ili na ilustracijama. Upravo se u stručnim školama često koriste udžbenici koji ne ispunjavaju ovaj kriterij.

2. korak: Razjasniti kako se koriste **jezički oblici** u muškom i ženskom rodu (vidi opasku o "generičkom muškom rodu" u poglavlju 3 od. u glosaru pojmova).

Jednina	biciklista = muški biciklistkinja = ženski
---------	---

Množina	biciklista → vrednovati kao oznaku muškog roda jer bi itekako bilo moguće imenovati oba spola, jer se time bolje primjećuju pozitivni primjeri.
---------	---

3. korak: **kvantitativna analiza**

Počinje se analizom učestalosti: KO se KOLIKO PUTA pominje?

- Autori i autorice udžbenika

U nekim udžbenicima se daju pronaći i autorizirani tekstovi, npr. izjave naučnika/ica, ili tekstovi spisatelja/ica. Ovakvi tekstovi se onda moraju ponovo ispitati i kategorizirati.

Uz to se mogu razmotriti i slijedeći aspekti: Ko je uradio recenziju knjige? Ko je bio zadužen za slike i ilustracije?

- Broj osoba koji se pominju u tekstovima tj. vide na slikama podijeljeno prema spolu i starosti.

Preporučuje se uvodenje kategorije "nije moguće identificirati". Time se mogu obuhvatiti grupe ljudi, navođenje množine (npr. djeca, omladina), te skicirani prikaz likova na slikama.

Za provedbu: Pripremiti tabele i prema broju pronađenih podataka stavljati znak " / ".

Slike i ilustracije					
Odrasli			Djeca i omladina		
Žene	Muškarci	Nije moguće identificirati	Djevojčice	Dječaci	Nije moguće identificirati

Tekstovi					
Odrasli			Djeca i omladina		
Žene	Muškarci	Nije moguće identificirati	Djevojčice	Dječaci	Nije moguće identificirati

4. korak: Kvalitativna i kvantitativna analiza

- Izabratи kategorije

U slijedećem koraku se odabiru kategorije koje su pogodne za analizu nastavnog predmeta i sadržaja koji se pojavljuju u dotičnom udžbeniku.

Primjer: Za kategorije "finansije, novac, posjedovanje" sigurno se u udžbenicima matematike daju pronaći mnogi podaci. Za analizu udžbenika muzičke kulture ovi podaci sigurno nisu pogodni.

- Izraditi formalne tabele (izvorna lista)

Prepisuju se odgovarajuće riječi koje se traže (pridjevi, glagoli, zanimanja, imena,...) i unose u praznu izvornu tabelu. Za svaki pronađeni podatak stavlja se znak " / ".

- Rezimirati prema uopćenim pojmovima

Sada se traži kreativnost, prije svega, kada se u jednoj rubrici nalazi veliki broj riječi, jer iste treba rezimirati prema uopćenim pojmovima. Za svaki uopćeni pojam može se utvrditi učestalost pojavljivanja.

Primjer: zanimanja → daju se razvrstati prema ekonomskim područjima, prema potrebnoj dužini školovanja, prema primanjima, prema drugim sadržajnim kriterijima (intelektualni i manuelni rad).

- Interpretacija ovih tabela glede tradicionalnih stereotipa spolova odnosno "doing gender"

Evo nekoliko primjera:

Koje se osobine (pridjevi) dodjeljuju ženama/djevojčicama i mušarcima/dječacima?			
Žene	Djevojčice	Muškarci	Dječaci

Provjedba:

- Pronaći pridjeve i upisati ih u pravi stupac.
- Ukoliko se jedan pridjev više puta pojavljuje, onda staviti /.
- Poredajte pridjeve prema npr. pridjevima koji opisuju umne sposobnosti (npr. pametan, inteligentan,...), pridjevima koji opisuju tjelesne sposobnosti (npr. snažan, otporan, nježan...), itd.
- Napraviti još jednu tabelu, ali ovaj put pridjeve grupirati prema pronađenim uopćenim pojmovima.
- Odrediti učestalost pojedinačnih uopćenih pojmoveva.
- Interpretiranje rezultata glede tradicionalnih stereotipa spolova.

Isto tako:

Koji glagoli kretanja bivaju dodjeljeni ženama/djevojčicama i mušarcima/dječacima?			
Žene	Djevojčice	Muškarci	Dječaci

Kako se opisuje izgled žena/djevojčica i muškaraca/dječaka?			
Žene	Djevojčice	Muškarci	Dječaci

Projekti učesnika/učesnica

Pokušaj objedinjavanja

ANGELIKA PASEKA

Uvodne napomene

Nakon inputa prva dva seminarska modula učesnici/ce su trebali/e svoja saznanja isprobati u dotičnim školama. Nekima to nije bilo teško, dok je kod mnogih ovo bilo povezano s velikim poteškoćama. Zbog različitih područja primjene (učitelj/ica, nastavnik/ica, direktor/ica, savjetnik/ica Pedagoškog zavoda, pedagozi/pedagogice škola) mogućnosti su bile manje ili više mnogostrukе. Projekti su, osim toga, trebali biti pisano dokumentirani i prezentirani na slijedećem seminaru. I ovo je nekima lako palo, nekima je to predstavljalo poteškoću.

Za ovo poglavlje su izabrani i sažeti oni projekti u kojima je dobro vidljiva rodna perspektiva i u koji su na osnovu pisane i usmene prezentacije bili razumljivi. Projektni izvještaji nisu u potpunosti preneseni, već su izabrani oni dijelovi koji su posebno interesantni i upečatljivi. Ukoliko su izjave doslovce prenesene štampane su u *kurzivu*. Ukoliko je više škola radilo na istoj temi uslijedio je pokušaj sažimanja izjava i saznanja.

1. Projekti o samospoznaji i vanjskoj spoznaji djevojčica i dječaka

(Nada Čevro, Marica Jelin, Mario Knežević i Derviša Pleho)

U četiri škole (u jednoj gimnaziji i tri osnovne škole) provedeni su projekti o stereotipima uloga spolova, to znači, učenici/ce sedmog i osmog razreda ispitani su o predstavama o osobama svoje i druge spolne kategorije.

Početna tačka i povod bili su teški konflikti između djevojčica i dječaka, koji su proistekli iz njihovog samoinsceniranja kao žene odnosno muškarca koji su često bili smetnja za nastavu i zajednički rad u školi.

S ovim projektima povezani su bili slijedeći **ciljevi**: učenici i učenice su trebali

- ... svjesno se pozabaviti osobinama koje se njima pripisuju i onima koje oni pripisuju drugoj spolnoj grupi,
- ... postati svjesni pozitivnih i negativnih stereotipa koji su u tome sadržani,
- ... razmisliti kako promijeniti vlastito ponašanje kako bi konflikti u budućnosti bili izbjegnuti.

O provedbi:

Projekti su provođeni između decembra 2001. i februara 2002. godine i trajali su između dve i tri sedmice. U svakoj školi u projektima je učestvovalo oko 60 do 70 omladinaca između 14 i 15 godina. Brigu o istima je vodilo više nastavnika/ica koje je trebalo pridobiti za projektnu ideju. Rađeno je kako u spolno homogenim tako i u heterogenim grupama.

Mladi su trebali da na upitnicima odnosno plakatima najprije napišu osobine vlastite spolne kategorije, prije negoli se pozabave načinima ponašanja i osobama drugih i odgovore na pitanja koja se tiču zajedničkih odnosa.

O rezultatima:

Principijelno djeca opisuju sebe i drugi spol veoma stereotipno, to znači kako odgovara društveno važećim predstavama o "ženskom" odnosno "muškom" (vidi poglavlje 1).

Evo nekoliko rezultata iz izvještaja Marice Jelin: djevojčice obje spolne grupe vide kao *osjećajnije, nježnije* i kao *ljepši spol*, pri čemu se djevojčice same opisuju i kao *osjetljive, pričljive, odgovorne i hrabre* kao i *simbol majčinstva*. Dječaci kod djevojčica dijagnosticiraju *slabiju građu*, da su *stidne, otvorene*, ali i ponekad *umišljene*.

Dječaci bivaju okarakterizirani principijelno kao *grubi*, dječaci se sami vide kao *jači spol*, koji je često netolerantan. U samoopisu se pojavljuju i osobine kao *stidljivi i osjećajni*, dok ih djevojčice tako ne doživljavaju. One dječacima daju osobine kao *malo osjećajne* i misle da *osjećanja skrivaju* i da se umjesto toga rado prave "frajerima".

O ponašanju koje prouzrokuje smetnje: djevojčice misle da su dječaci skloni *traču* i kod njih kritiziraju njihovu *grubost* i *želju za isticanjem*. Njihove muške kolege kod djevojčica kritiziraju njihovu *ljubomoru*, a kod sebe samih želju da se stalno *ističu*.

Na prvom mjestu kod obje spolne grupe je *iskrenost* kao najcjenjenija osobina. Djevojčice same kod sebe cijene i svoju *osjećajnost i nježnost*, dok kod dječaka još navode njihovu *požrtvovanost i humor*. Dječaci kod djevojčica veoma cijene *komunikativnu sposobnost*, svoje vlastite jače strane vide u svojoj sposobnosti da se *zalažu za prijatelje* i ideje.

I pozitivne i negativne procjene odgovaraju - uz izuzimanje kriterija iskrenosti - klasičnim stereotipima uloga spolova: djevojčice, odnosno žene važe za osjećajnije, nježnije, komunikativnije, što se u negativnom slučaju može ispoljiti kao ogovaranje i u obliku reakcija zavisti. Dječaci, odnosno muškarci se trude da budu u centru pažnje i da brane svoj teren, ali solidarnost s prijateljima, ipak,

opstaje. Time se klasične suprotnosti osjećanje protiv borbe, pričanje protiv djelovanja⁹ pripisuje objema kategorijama spola u smislu sistema dvospolnosti.

Može se zapaziti da se vlastite i strane slike gotovo poklapaju što znači da se prisutne stereotipne slike o suprotnim spolnim kategorijama istovremeno koriste i za vlastitu samokategorizaciju i time se još pojačavaju. Predstave stečene u toku socijalizacije (vidi poglavlje 1) koriste, također, i mladi, odnosno posebno oni koji se nalaze u pubertetu, za pronalaženje svog mesta u binarno strukturiranom društvu i za razvijanje vlastitog identiteta kao žene odnosno muškarca.

Voditeljici projekta Marici Jelin, utvrđivanje stanja nije bilo dovoljno. U cilju razvijanja obima demokratije rodova pokušala je istražiti potencijal promjena. Kako bi se poboljšao zajednički život i dječaci i djevojčice žele da djevojčice manje tračaju i da dječaci pokazuju više poštovanja prema drugima. Djevojčice, uz to, zahtijevaju da njihove muške kolege trebaju promijeniti, prije svega, svoj negativni stav prema ženama, koje ih očigledno uvijek iznova doživljavaju diskriminirajuće. Drugim riječima: više međusobnog poštovanja, tolerancije i pravednosti!

Kao rezime ovom projektu učenice i učenici su pozvani da napišu poruke, načela na plakat. Neki od njih su bili dojmljivi i nadati se, da je - bar što se tiče svijesti - učinjen korak u smjeru više (rodne) demokratije:

**Rezime iz ugla
učenica i učenika:**

Svi smo isti!
Izgradimo svijet zajedno!
Cijenim i poštujem
- tebe i sebe!

Saznanja voditelja/ica projekta:

U svim školama je utvrđeno da su mladi nakon početnog protivljenja u projektima učestvovali s velikim interesom i angažmanom, te da su - bar u njihovim verbalnim izjavama - razvili više razumijevanja i tolerancije prema članovima druge spolne kategorije. Klima u razredima se promijenila u pozitivnom smjeru, postignut je mali napredak.

Nada Čevro i Derviša Pleho su svojim radom mogle primijetiti promjenu svijesti: Učenice i učenici su spoznali da, iako postoje tjelesne razlike između žena i muškaraca, ali i unutar dviju spolnih kategorija, iz toga ne daju izvesti povrtni zaključci o stavovima i načinima ponašanja. Isti su se pokazali višestruko kao predrasude, jer su u nekim aspektima ispitani djevojčice i dječaci bili itekako

9 U Austriji postoji poslovica: "Jedan čovjek - jedna riječ, jedna žena - jedan rječnik" To znači: Muškarci ne govore mnogo, ali ono što kažu ima težinu i na to se može osloniti. Žene u protivnom govore mnogo kada je dan dug i to postaje manje važno.

slični. Ustanovljeno je da svi, neovisno o tjelesnim razlikama ili stavovima, imaju ista prava, dužnosti i odgovornosti.

Primjetno je u svim projektnim izvještajima bilo naglašavanje distanciranog i rezervisanog držanja drugih nastavnica i nastavnika. Protivljenja nisu uvijek javno izjavljena već su se dala primijetiti na površnom učeštu, odnosno na ravnodušnosti prema projektu. Na osnovu ovog iskustva voditelji/ice projekta su došli do zaključka da je očigledno sa omladinom lakše raditi negoli sa odraslima na kritičkoj refleksiji i konačno na dekonstrukciji stereotipa spolova, zato što su oni spremniji aktivno se upustiti u procese izmjena.

2. Školski prostor iz ugla učenika i učenica

(Zineta Bogunić)

Povodom obilježavanja 40 godina od osnivanja Osnove škole "Čengić Vila I" je u okviru projekta "Moja škola četrdesetogodišnjakinja" proveden manji projekat s učenicama i učenicima osmog razreda na temu "Kako se osjećam u prostoru svoje škole".

Cilj projekta bio je ispitati mišljenja djevojčica i dječaka o uređenju školskog prostora kako bi se isti mogli tako urediti da se djeca u njima ugodno osjećaju. Time se trebao dati doprinos poboljšanju školskog kvaliteta.

O provedbi

Projekat je trajao sedmicu dana i proveden je u jesen 2001. godine. Djeca su radila u spolno homogenim grupama uz koordinaciju predmeta, to znači dva nastavna predmeta bila su sadržajno uključena:

- Uz pomoć nastavnika likovne sekcije učenice i učenici su trebali fotografirati one prostore u kojima se prijatno, odnosno neprijatno osjećaju. Na portfolijima su zatim nacrtane plus, odnosno minus liste. Pored fotografija su napisali komentare i formulisali prijedloge o poboljšanju prostorne situacije.
- Prema uputama nastavnice koja je vodila literarnu sekciju prostore je trebalo opisati u obliku sastava. Isti su na kraju pročitani, te se o njima diskutiralo.

Rezultati

Bilo je znatnih razlika između mišljenja djevojčica i dječaka. Djevojčice su se osjećale prijatno u onim prostorima koji su bili osvijetljeni, u kojima su bile biljke i klavir. Dječaci su se, s jedne strane, opredijelili za kabinet biologije u kojem se nalaze akvarijum, ptice i torzo čovjeka (sa vidljivim ljudskim organima), a s druge strane im se dopao prostor na kom se nalazio plakat sa saobraćajnim znacima.

Dok djevojčice prostor toaleta vide nedovoljno opremljenim i time manje pri-

jatnim, dječaci ove prostore nisu uopće pomenuli, iako je njihov toalet - kako misli i voditeljica projekta - u neuređenom stanju.

Prijedlozi za uređenje su, također, varirali: Djevojčice su željele da se prostori lјepše oboje i namirišu. Uz to treba staviti dekorativne biljke. Dječaci su željeli balone i na zidovima strelice koje pokazuju pravac.

Kriteriji i prijedlozi djece pokazuju jasne razlike u tome kako spolovi vide prostor, kao i različite kriterije koji se tiču prijatnog osjećanja u prostoru, pri čemu se ovo poklapa sa tradicionalnim stereotipima spolova: djevojčicama su bitni svjetlo, boje, mirisi, biljke kao i higijena. Klavir upućuje na to da rado sviraju. Iza ovih izjava se krije želja za estetikom, zdravljem i muzikom - sve vrijednosti koje vrijede za tipično ženske. Izjave dječaka upućuju na njihov interes za prirodnim naukama, tehnikom i znacima muškosti (muški torzo). Žele da prostor škole bude pregledniji (pokazatelji pravca za orientaciju). Iza ovih izjava se kriju jasno drugačije vrijednosti: racionalnost i nauka u paru sa humorom. Ovo vrijedi za svojstvo muškaraca. (vidi poglavlje 1).

Saznanja: Za voditeljicu projekta rezultati su znak da su se pri uređenju školskog prostora u obzir uzimali različiti pristupi, prilagođeni različitim vidjenjima djevojčica i dječaka. Djeca koja su učestvovala u projektu postali su svjesni činjenice da postoje različite mogućnosti i preference kod uređenja prostora koji se trebaju poštovati.

3. Ljepota tijela u historijskim periodima

(Marica Jelin, Vahid Mulić, Jusuf Talović)

U tri škole (jednoj gimnaziji i dvije osnovne škole) u jesen 2002. godine, odnosno u proljeće 2003. godine organizirani su projekti na temu "Pojam lјepote predstavljen u historijskim periodima".

Cilj je bio učenice i učenike senzibilizirati za činjenicu da je pojam lјepote i videnje ženskog, odnosno muškog tijela zauvijek proizvod historijske epohe i društvenih okvirnih uvjeta.

O provedbi:

U školama su se razlikovali okvirni uvjeti: U gimnaziji je ovo bio projekat tima likovne sekcije, koji se sastojao od isključivo djevojčica (20 učenica), dok se u osnovnim školama u provedbu projekta uključilo više nastavnika/ica jednog razreda, ali iz različitih predmeta (maternji jezik, geografija, likovna kultura).

Ovisno o predmetu razrađivani su različiti aspekti teme:

- Predstavljanje ženskog i muškog tijela u likovnoj umjetnosti
- Ljepota tijela u književnosti
- Ljepota tijela u različitim geografskim područjima.

Kao izvori za istraživanja učenicama i učenicima na raspolaganju su stajale enciklopedije, udžbenici, časopisi, fotografije, video i audiokasete i internet. Za prezentaciju su izrađeni plakati koje su djeca pokazala. U gimnaziji je uz to organizirana izložba projektnih rezultata.

Rezultati

Bavljenjem pojmom "ljepota" djeci je postalo jasno da je riječ o relativnom pojmu koji varira u ovisnosti o "idealima ljepote" jedne epohe i time indirektno i od materijalnih resursa, predstavama vrijednosti i ekonomskim potrebama. Kako tijela žena, tako i muškaraca podliježu historijskim promjenama, ali se mijenjao i njihov način predstavljanja u umjetnosti.

Svaki vremenski period nosi sa sobom svoje vlastito shvatanje ljepote. Slijede tri ekstremna primjera predstavljanja ženskog tijela¹⁰ :

Staro kameni doba

Venera iz Willendorfa

Barok

Peter Paul Rubens -
Tri gracije

Iz 60-tih godina 20. vijeka: top-model

Twiggy

Saznanja nastavnika/ica koji su učestvovali u projektu: Učenicama i učenicima se projektna ideja veoma dojmila i u istom su rado učestvovali. Otvoreni način rada odgovarao je individualnim interesima i individualnoj brzini rada.

Djeca su postala svjesna činjenice da ne postoji apsolutni pojam ljepote, da time i ono što u našem društvu vrijedi za "žensko" odnosno "muško" ne predstavlja nešto nepromjenljivo. "Ženstvenost" odnosno "muškost" spoznane su time kao promjenljive kategorije.

¹⁰ Fotografije su pronađene na internetu pod dotičnim imenima

4. Pravila odijevanja u prošlosti i danas i pravila odijevanja u školama

(Vesna Batinica, Nada Čevro, Ruža Pejić, Derviša Pleho, Ševala Vrpčić)

Polazna osnova za projekte s ovom temom bili su konflikti zbog odijevanja učenica i učenika. Ovi konflikti su proistekli iz različitih mišljenja djece o njihovom shvatanju prihvatljive odjeće.

Bazirano na ovom konfliktnom potencijalu formulisani su slijedeći **ciljevi** projekata. Učenice i učenici su trebali:

- ... postati svjesni različitih funkcija odjeće,
- ... prepoznati da ne postoje općevažeća pravila odijevanja, nego da se ista razlikuju u ovisnosti o društvenom sloju, regiji i spolu,
- ... postati svjesni da su u pojedinačnim historijskim epohama postojala različita pravila odijevanja,
- ... naučiti da objektivno rješavaju konflikte koji se tiču školske odjeće i da zajedno definiraju pravila o odijevanju.

O provedbi

Svi projekti provedeni su u školskoj 2002/03. godini u pet različitih škola (jednoj gimnaziji i četiri osnovne škole), ali su se razlikovali glede trajanja i broja učenica i učenika koji su učestvovali u projektu. Učenici/ce su imali između 13 i 15 godina. Jedan od projekata obuhvatio je više razreda, u preostalim škola-ma učestvovao je po jedan razred.

Rađeno je u spolno heterogenim grupama, to znači učenice i učenici su obradivali zajedno po jednu odabranu temu. Kao izvori istraživanja na raspolaganju su bili enciklopedije, udžbenici, časopisi, fotografije, videomaterijal i internet. Za prezentaciju su trebali biti napravljeni plakati, koji su mogli biti postavljeni u školskim hodnicima. Za izbor su stajala slijedeća područja:

1. Odijevanje u srednjem vijeku
2. Odijevanje u renesansnom i baroknom periodu
3. Odijevanje u 17. i 18. stoljeću
4. Odijevanje djedova i roditelja (20. stoljeće)
5. Odijevanje danas.

Rezultati

S obzirom da su aktuelni konflikti bili polazna osnova ovih projekata, postojali su oni koji su se mogli prepoznati u ovome i time su bili spremni za upuštanje u temu. Djeca su u izabranim aspektima radila zainteresirano i usmjereni ka cilju. Postali su svjesni činjenice da odjeća uvijek ima simbol vrijednosti, ali da nikad

nisu postojala općevažeća pravila odijevanja. Tako su se tokom jedne historijske epohe razlikovale predstave o prikladnoj odjeći ne samo prema spolovima, već i prema drugim kategorijama kao što je društveni sloj i etnička pripadnost.

Interesantna su mišljenja djece o nepoželjnom, odnosno poželjnom odijevanju u školi.

O djevojčicama

- Kod njih se kritizira da svoje tijelo previše *otkrivaju*, odnosno da nose mini suknje, previše uske i kratke majice, u kojima pokazuju dio svog stomaka, preuske pantalone pod kojima se nazire donji veš, šminkanje, farbanje kose, nošenje (previše) nakita i obuće s visokim potpeticama su, također, kritizirani, kao i piercing na vidljivim dijelovima tijela.
- Poželjna je široka odjeća koja ne smanjuje ženstvenost, ili udobna sportska odjeća i sportska obuća. U dvije osnovne škole dječaci su decidno tražili da se djevojčice *prijevodnije* odijevaju, odnosno da trebaju nositi suknje umjesto pantalona.

O dječacima

- Kod dječaka smetnju predstavljaju, s jedne strane, predugačke i preširoke pantalone, s druge strane, preuske majice i pantalone, isto tako, da nose previše nakita (naušnice i lančići), da boje kosu i da su dijelom *neuredno* odjeveni.
- Poželjna je *čista i udobna odjeća*, koja je široka i *estetski kombinirana*. Sportska odjeća i obuća smatraju se prikladnom. Djevojčice u dvjema osnovnim školama (vidi gore) nisu - za razliku od njihovih kolega - postavile nikakve posebne zahtjeve za odjeću dječaka.

Nada Čevro i Derviša Pleho su ispitale u dvjema osnovnim školama i roditelje o pravilima odijevanja. Pokazalo se da je muška odjeća (npr. jakne, pantalone) za djevojčice uglavnom prihvatljiva, dok pomisao da dječaci nose žensku odjeću nailazi na odbijanje i ogorčenje.

Koji zaključci se daju izvesti iz ovih rezultata? Kako djevojčice tako i dječaci koriste svoje tijelo, odjeću, kozmetiku i nakit za prezentiranje sebe kao "ženstvene" odnosno "muževnog"? Žele biti prepoznati kao žene, odnosno muškarci i pri tome se koriste simbolima koji su u našem društvu prihvatljivi (bar za odrasle više ili manje), ali koji su jako seksualizirani. Tijelo i utenzilije koje su u vezi s njim time služe kao "gender signalni sistem" (Mühlen Achs, 1998, 32), koji se koristi za razvoj vlastitog spolnog identiteta. Time vrijedi: "Rod nije nešto što imamo, pogotovo ne nešto što jesmo. Rod je nešto što radimo." (Mühlen Achs, 1998, 21). "Doing gender" se ovdje pokazuje na upečatljiv način. (up. poglavlje 2)

Interesantno je da ovakav djelimično seksualiziran prikaz spolova u školskom okviru obje spolne kategorije vide kao smetnju, i to kako od djevojčica tako i od dječaka! Oni zagovaraju "neutralnu" odjeću u obliku sportske opreme odnosno sportske obuće, dok si jedna škola može zamisliti i uvodenje školske uniforme. Očigledno, ispitana djeca žele da se minimiziraju seksualizirani oblici prikazivanja spola, što ne znači da se pri tome ne treba posegnuti za tradicionalnim simbolima (kao suknja za djevojčice). Time se decidno ne misli na mini suknju! Suknja da, ali takva ne smije pokazivati previše tijela, već treba, prije svega, služiti za prikrivanje isuviše ženstvenih oblika tijela.

Nije data povratnost pravila odijevanja - bar sa stanovišta roditelja. Ženama, odnosno djevojčicama, dozvoljeno je osvajanje muškog terena, to znači pantalone i (muške) jakne su i za njih uveliko prihvatljive. Suprotno tome je i dalje nezamisliv da se dječaci odijevaju "ženstveno". Postoje očigledno veoma stroge predstave o dozvoljenim načinima predstavljanja "muškosti". Strah roditelja, da će njihovi sinovi biti etiketirani kao "nenormalni", možda čak kao homoseksualci ukoliko se ne pridržavaju pravila odijevanja prihvaćenog od društva, ovdje postaje vidnim.

Zaključci voditelja/ica projekata su, o ovisnosti o toku projekata, različiti. Ipak su svi mogli utvrditi da se bavljenjem ovom temom u okviru nastave uspjelo promijeniti gledanje na odjeću. Međusobna prihvatljivost je porasla i nestale su predrasude. U jednoj školi su čak utvrđena pravila odijevanja u razredu koji je učestvovao u projektu i time su konfliktne situacije mogle biti svedene na minimum.

5. Ponašanje u toku maturskog putovanja

(Radmila Bijelić)

Uvijek iznova se u toku maturskih putovanja pojavljuju konflikti i problemi zbog neprikladnog ponašanja mladih, pri čemu, prema mišljenju nastavnog osoblja, postoje konflikti između djevojčica i dječaka koji su prouzrokovani različitim mišljenjima o prikladnom ponašanju.

Cilj ovdje predstavljenog projekta bio je, stoga, saznati da li stvarno postoje razmirice između učenica i učenika, na čemu se one temelje i razmislići kako se u budućnosti mogu izbjegići konflikti ove vrste.

Provedba

Kako bi se saznalo o ovoj temi su ispitani treći i četvrti razred Ugostiteljsko-ekonomske škole (42 djevojčice i 14 dječaka). Voditeljica projekta je izradila upitnik sa datim kategorijama odgovora, pri čemu su djeca mogla i sama napisati opaske. Projekat je proveden u jesen 2002. godine.

Rezultat

Ni u vezi s ponašanjem tokom vožnje, niti u vezi s izborom partnera/ice pri putovanju odnosno za smještaj, niti kada je riječ o izboru slobodnih aktivnosti, ne postoje razlike između ispitanih dječaka i djevojčica koje su vrijedne pomena. Sveukupno odgovori djece pokazuju njihov veliki interes za neproblematičnim tokom i time za harmoničnom ekskurzijom za sve učesnike. Žele biti veseli, ali u granicama, držati se pravila i ne isticati se nepromišljenim radnjama (npr. bacati smeće kroz prozor, ometati vozača).

U vezi s provođenjem slobodnog vremena objašnjavaju da žele, prije svega, zajedno izlaziti, ležati na plaži ili ići u kupovinu. Manje omiljeni su - što nije iznenadujuće za ovu starosnu grupu - razgledanja grada i posjete muzejima. Naveče žele rado izlaziti i ne ostajati u sobama. Zabavljati se zajedno - da, ali vani.

Kod kršenja pravila očekuje se aktiviranje nastavnog osoblja. Koliko strogo trebaju reagirati je pitanje oko kojeg djeca nisu istog mišljenja - no razlike se ne daju utvrditi prema spolovima.

Zaključak: Spol jeste centralna kategorija poretka u životu, no ipak postoje područja gdje su zajedničke strane bliže od onih koje dijele ova dva spola. Razlike unutar jedne spolne kategorije su u ovom slučaju veće od onih između djevojčica i dječaka.

Sveobuhvatni rezime

Predstavljeni projekti pokazuju da je moguće na različite načine u nastavni rad integrirati gender-dimenziju. Učesnici/ice seminara su pokušali da na seminarima stečena sadržajna i metodička iskustva dalje razviju u svojim školama. Za to su odabrane teme koje su se činile interesantnima za školu, nastavno osoblje, kao i učenice i učenike.

Karakter projekta je vodio k tome da su neke od akcija obuhvatale više predmeta, tako da je više nastavnika/ica bilo uključeno u projekat. U nekim školama gotovo da nije bilo odbijanja od nastavnika/ica, dok su u drugim školama voditelji/ice projekata primijetili dijelom pasivni otpor. Projektni rad i prezentacije (npr. u obliku izložbi, novina učenika/ica ili plakata u školskim hodnicima) doprinijeli su činjenici da su poticaje sa seminara mogli prenijeti na druga lica.

U projektnim izvještajima formulisani su i kritički zaključci koji se tiču planiranja projekta i toka. Na seminarima se razgovaralo i o drugim aspektima koji su ovdje sažeti:

Za projekt je potrebna dobra **ideja** koju će prihvatiti više ljudi. Bitno je pronaći **tim** koji stoji iza projekta i koji je spreman da se za njega angažira. Podrška školske uprave se pokazala od pomoći. Za neke projekte se savjetuje i uključivanje roditelja.

Za **prihvatljivost** je od pomoći, kada se projekti daju uključiti u godišnji plan jedne škole ili razreda ili kada se daju integrirati kao podprojekat (vidi pr. 2).

Za **planiranje** bi se trebalo uzeti dovoljno vremena. Savjetuje se uključivanje u planiranje svih grupa učesnika/učesnika (to znači i učenica i učenika). Time se već unaprijed daju minimizirati protivljenja.

Planiranje bi trebalo biti **detaljno**. Kao prednost se pokazalo kada je za pojedine aktivnosti (npr. istraživanja knjiga i slika, pisanje plakata) na raspolažanju bilo dovoljno vremena.

Rad u timu djeci i omladini pričinjava zadovoljstvo, prije svega, kada smiju istraživati. Svakako da radni nalozi moraju biti adekvatni dobi i moraju biti jasni.

Za **prezentacije** mora biti pronađen odgovarajući okvir. Pri tome treba obratiti pažnju na slijedeće tačke:

- Projektnе prezentacije moraju biti pregledne. Pri tome pomažu

tabele, grafike, crteži, preneseni citati, koji se kao takvi označavaju.

- Shvatljivost mora uvijek biti osigurana, to znači kada su tabele nepotpune ili kada nedostaje upitnik koji je trebao biti obrađen, pojavljuju se sumnje u ispravnost rezultata.
- Kada se prave tabele, matematičke računice moraju biti tačne i shvatljive.
- U gender-projektu bi uvijek trebalo biti jasno ko je dao odgovore - dječaci ili djevojčice, žene ili muškarci.
- I kada se ne daju primijetiti razlike ili su vidne male razlike, rezultati moraju - kao dokaz - biti prikazani odvojeno prema spolovima. Time su konačni zaključci daju shvatiti.

Lliteratura:

Mühlen Achs, Gitta: Geschlecht bewusst gemacht. Körpersprachliche Inszenierungen. - München: Verlag Frauenoffensive, 1998.

Glosar pojmova

Autostereotip (→ *Stereotip*)

(grč.) Slika o sebi, uglavnom kruta predstava koju neka osoba ima o sebi.

Binarna klasifikacija ili binarno kodiranje svijeta

Činjenica da se mi ljudi dijelimo u dvije grupe (žene i muškarci). Vidi i *Sistem dvospolnosti*.

Dekonstrukcija

Pokušaj da se prividne nedvosmislenosti, modeli mišljenja i logike mišljenja (npr. prepostavka da postoje samo dvije rodne kategorije) kritički preispitaju i da se analizira kako one nastaju.

Doing gender (ili: *gendering*)

U svakodnevnom djelovanju se aktivno proizvodi pripadnost jednoj od dvije rodne kategorije, tj. putem našeg tijela, odjeće, frizure, načina na koji se krećemo, kako i šta pričamo, koja zanimanja izabiremo.

Gender

"Socijalni spol" za razliku od biološkog spola. Pojam gendera se odnosi na socijalne razlike među ženama i muškarcima, znači na norme, vrijednosti, očekivanja koje jedno društvo ima na raspolaganju kod žena i muškaraca, a koji se manifestiraju u *rodnim stereotipima* i *spolnim ulogama*. One su naučene, individue ih usvajaju, mogu se mijenjati tokom vremena, ali i variraju unutar jedne kulture i među više kultura.

Gendering (→ *doing gender*)

Gender-institucija

Sistem dvojezičnosti prodire u sve društvene institucije i pokazuje se npr. pri rasподjeli zadataka ili u hijerarhijskoj strukturi.

Gender Mainstreaming

Izjednačavanje rodova je temeljni princip koji se mora poštovati u svakodnevnom radu i na njega se mora misliti.

Gender-režim

Sistem dvospolnosti djeluje neprekidno i u svim oblastima života.

Heterostereotip (→ *stereotip*)

(grč.) Stereotip o drugima, slika o drugima. Oznaka za utvrđene predodžbe

jedne osobe ili grupe osoba o drugim osobama, grupama, većim društvenim formacijama ili društvima kojima se spočitavaju odredene osobine i načini ponašanja.

Internalizacija

"Prisvajanje", oznaka za proces u kojem vanjska, institucionalizirana očekivanja ponašanja (norme), stavovi o životu i moralu (vrijednosti) i uloge bivaju prihváćeni u vlastitu dispoziciju potreba i motivaciju, tj. društvene vrijednosti i norme postaju vlasitite i više se ne preispituju.

Internaliziranje

"Prisvajanje" normi i vrijednosti → *internalizacija*

Koedukacija

Zajednička nastava za djevojčice i dječake.

Peer-grupa

Grupa vršnjaka.

***Rodni stereotip* (→ *stereotip*)**

Okvirno pojednostavljene, ali i duboko ukorijenjene prepostavke i predodžbe o ličnim osobinama žena i muškaraca.

Sistem dvospolnosti

Izraz za činjenicu da u našem društvu postoje samo dvije spolne kategorije: ženska i muška.

Skriveni nastavni plan ("hidden curriculum")

Tajni nastavni plan koji djeluje van oficijelnih i napisanih normi.

Socijalizacija

Skupnost svih procesa u čijem toku čovjek postaje član nekog društva i kulture. U modernom proučavanju socijalizacije ovo se ne smatra pasivnim procesom usvajanja društvenih normi i vrijednosti nego kao aktivni proces u kome subjekt može kritički reflektirati društvene uvjete i donositi odluke.

Socijalna kategorija

Oznaka za više osoba koje karakterizira više zajedničkih osobina.

Spol

Biološki spol za razliku od socijalnog spola (→ *gender*). Spol se bazira na pretpostavci da u čitavom svijetu postoje iste biološke razlike između žena i muškaraca koje su determinirane anatomijom, morfologijom, fiziologijom i hormonima.

Spolne uloge

Suma svih očekivanja (atributi, načini ponašanja, privilegije, obaveze) koje neko društvo pripisuje svakom spolu.

Spolno heterogene grupe

Dječaci i djevojčice su skupljeni u jednu grupu.

Spolno homogene grupe

Samo osobe jedne spolne kategorije su skupljene u jednu grupu.

***Spolno specifična socijalizacija* (→*socijalizacija*)**

Proces u kome usvajamo naš spolni identitet.

Stereotipi

Uprkos novim i čak proturječnim iskustvima krute, utvrđene predodžbe o ličnim osobinama i osobinama ponašanja drugih ljudi i grupa ljudi koje su shematisirane, reducirane na malo tačaka orientacije i dugoročno nepromjenljive. Stereotipi služe da se kompleksnost svijeta svede na preglede, uračunljive i obuhvatne jedinice. Time one rasterećuju individuu jer razjašnjavaju vlastitu poziciju u odnosu na pozicije drugih (*auto - i heterostereotip*). Ovakva kategoriziranja doduše vode do toga da se razlike unutar jedne kategorije potcjenjuju, a između više kategorija precjenjuju.

Kratke biografije

Mr. dr. Angelika Paseka, rod. 1957. godine, radila je kao nastavnica osnovne škole (matematika, geografija i ekonomija). Završila je studij sociologije i pedagogije, te dobila naučnu stipendiju na Institutu za više studije/Odsjek sociologija u Beču. Od 1992. godine profesorica za sociologiju i savjetnica za školsku praksu na Saveznoj pedagoškoj akademiji u Beču, od 1998. godine lektorica na Univerzitetu u Linzu na Institutu za pedagogiju i psihologiju.

Težišta rada i istraživanja: radna motivacija i identitet zanimanja nastavnika/ica, segregacija u nastavničkom pozivu, pedagogija primjerenija spolovima, gender mainstreaming.

Publikacije, između ostalih: Ženska škola - muška škola; O odnosima rodova u obrazovanju (sa Lorenzom Lassniggom, 1997); Preći granice rodova? Provjera pedagoških koncepata i školske stvarnosti (sa Grete Anzengruber, 2001).

Đurđa Knežević, osnivačica i direktorka Ženske infoteke u Zagrebu. Historičarka i arheologinja. Glavna i odgovorna urednica feminističkog časopisa "Kruh i ruže". Organizatorica izdavaštva knjiga iz, uglavnom, feminističke teorije. Voditeljica međunarodnog seminara "Žene i politika" kojeg već šest godina organizira u suradnji sa Heinrich Boell Stiftung - Regionalnim uredom u Sarajevu. Autorica i koordinatorica regionalne mreže informacijsko-dokumentacijskih centara REWIND NET u 15 zemalja centralne i jugoistočne Europe. Objavljivala u Hrvatskoj i mnogim drugim zemljama tekstove, eseje, istraživanja uglavnom vezano uz problematiku žena, osobito na temu odnosa žene - nacionalizam, te historije.

Svenka Savić, dr. psihologije (Univerzitet u Beogradu). Profesorka na Katedri za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Osnivačica i koordinatorica Centra za ženske studije i istraživanja "Mileva Marić Ajnštajn" u Novom Sadu. Oblasti istraživanja: kognitivna lingvistika, feminizam, psiholingvistika, rod i jezik, feministička teologija.

Jana Baćević, rođena 13.02.1981. u Beogradu, gdje je završila osnovnu školu, Filološku gimnaziju, te Etnologiju i antropologiju na Filozofskom fakultetu. 2002/2003. bila polaznica Centra za ženske studije. Od 2004. godine radi na Odelenju za etnologiju i antropologiju. Ove godine upisala postdiplomske studije.

Fondacija Heinrich Böll

Fondacija Heinrich Böll spada u red njemačkih političkih fondacija koja je po svojoj orijentaciji bliska stranci Savez 90/Zeleni. Njezin rad se zasniva na osnovnim političkim vrijednostima kao što su demokracija, solidarnost, nenasilje, zaštita okoliša i održivi razvoj. Glavni joj je cilj unaprijediti i podržati demokratske procese, društveno-politički angažman građana/gradanki i razumevanje među narodima i kulturama.

Fondacija nosi ime jednog od najznačajnijih njemačkih pisaca 20.stoljeća. Djelo Heinricha Bölla, za koje je 1972. godine dobio Nobelovu nagradu za književnost, objedinjuje visoke literarne vrijednosti i veliki društveno-politički angažman.

Glavna težišta rada Fondacije su: razvoj demokracije, naročito razvoj ravnopravnosti među spolovima, izgradnja civilnog društva, unapređenje interkulturnog razumijevanja i tolerancije, unapređenje novih formi političkog i kulturno-političkog dijaloga, ekologija i održivi razvoj i podrška studentima i studenticama (mladoj intelektualnoj eliti) u BiH kroz program studentskih stipendija koji uključuje i interdisciplinarni obrazovni program.

Fondacija Heinrich Böll pored Regionalnog ureda u Sarajevu ima urede u Zagrebu i Beogradu.

KulturKontakt Austria

Sveobuhvatnim programima KulturKontakt unapređuje saradnju u obrazovanju u i sa zemljama srednje, istočne i jugoistočne Evrope. Po nalogu Saveznog ministarstva obrazovanja, nauke i kulture austrijski opunomoćenici za kooperaciju u obrazovanju u mreži k-education-projektnih ureda i projektni timovi u KulturKontaktu upravljavaju velikim programima. U istočnoj i jugoistočnoj Evropi se sa više od 200 projekata godišnje podržava reforma obrazovanja u ovim zemljama.

Široki spektar područja djelovanja obuhvata postojane mjere za usavršavanje i dalje obrazovanje nastavnica i nastavnika, za razvoj nastavnih planova, razradu nastavnih materijala, aktivnosti u okviru razvoja organizacija u školstvu i reforme upravljanja školom kao i podršku pri izgradnji školske infrastrukture.

Od 1997. godine se projekti u području obrazovne kooperacije između Bosne i Hercegovine i Austrije provode putem k-education projektnog ureda u Sarajevu. Pri tome se godišnje provode mnogobrojne aktivnosti u uskoj saradnji s obrazovnim vlastima i školama u oba entiteta. Aktivnosti u Bosni i Hercegovini koncentriraju se prvenstveno na razvoj kvaliteta škola, školski menadžment, razvoj organizacije, nove oblike podučavanja i učenja, interkulturno učenje, razvoj nastavnih materijala i umrežavanje.

www.kulturkontakt.or.at
www.k-education.at

Izdavači

Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo
KulturKontakt Austria

Za izdavača

Azra Džajić
Monika Mott

Uredili

Angelika Paseka
Jürgen Schick
Lejsa Hećimović

Prijevod

Elmedina Čorbić

Lektura i korektura

Zineta Bogunić

Dizajn korica

ninAdesign, Aleksandra Nina Knežević

Prijelom

Triptih

Štampa

Blicdruk

Tiraž

2000

